

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Денис КОЗАК

ХРІННИКИ (ШАНКІВ ЯР)

**пам'ятка давньої
історії Волині**

Дослідження 2010—2014 рр.

КИЇВ ■ 2016

УДК 904.4(477.81)“6387/653”
ББК Т4(4Укр-4Рів)273.12/432-423
К 590

Відповідальний редактор:
чл.-кор. НАН України, *Г.Ю. Івакін*

Рецензенти:
д. і. н., проф. *Р.В. Терпиловський*
д. і. н., *Б.В. Магомедов*

*Затверджено до друку Ученою радою
Інституту археології НАН України*

Видання побачило світ за фінансової підтримки:

**«Волинська археологічна експедиція» (Київ);
ДП ОАСУ: «Слобідська археологічна служба» (Харків), «Старожит-
ності Полісся» (Чернігів), «Рятівна археологічна служба» (Львів);
ДІКЗ «Луцьк», Історичний факультет СНУ (Луцьк);
докт. іст. наук *Л.П. Михайлини*, канд. іст. наук *Б.С. Строченя***

Козак Д.Н.
К 590 Хрінники (Шанків Яр) — пам'ятка давньої історії Волині. Дослідження 2010—2014 рр. — К., 2016. — 118 с.

ISBN 978-966-02-7611-6

Монографія присвячена висвітленню результатів роботи Волинської археологічної експедиції Інституту археології НАН України у 2010—2014 рр. на багатошаровому поселенні в урочищі Шанків Яр біля с. Хрінники під керівництвом Д.Н. Козака. У книзі проаналізовані поселення доби енеоліту—бронзового віку, ранньозалізного часу. Детально розглянуті матеріали вельбарської культури, творцями якої були готи — східногерманське племінне об'єднання, що прибуло на землі Волині з території північно-східної Польщі. Проаналізовано також матеріали поселень слов'яно-руської доби — празької та райковецької культур, об'єкти литовсько-польської доби.

УДК 904.4(477.81)“6387/653”
ББК Т4(4Укр-4Рів)273.12/432-423

ISBN 978-966-02-7611-6

© Д.Н. Козак, 2016
© ІА НАН України, 2016

ПЕРЕДМОВА

23 жовтня 2014 р. пішов з життя відомий археолог, професор, доктор історичних наук, заступник директора Інституту археології НАН України, голова ВГО «Спілка археологів України», завідувач Відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Денис Никодимович Козак¹.

Денис Никодимович Козак був талановитим науковцем та успішним адміністратором. Він намагався якомога скоріше оприлюднювати результати археологічних досліджень. Завдяки цьому нині маємо низку монографій, за посередництвом яких було введено до наукового обігу матеріали пам'яток, на яких працював дослідник.

Одним із проектів Д.Н. Козака було дослідження Хрінницького ар-

хеологічного комплексу на Волині. З 1993 р. Д.Н. Козак досліджував цей різноплановий та різночасовий комплекс, який дав історичній науці багато сенсаційних об'єктів, знахідок, інтерпретацій — усього того, що відтворює загальну картину повсякденного життя давніх людей. Цьому присвячено дві наукові монографії: «Давні землероби Волині» (Київ, 2004; співавт. В. Шкоโรปад, Б. Прищепя); «Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі» (Київ, 2012)), а також «Етюди давньої історії України» (Київ, 2010) — ілюстроване науково-популярне видання, розраховане на широке коло читачів, небайдужих до давньої історії нашої Батьківщини.

У Дениса Никодимовича залишилися нереалізовані творчі плани, сподівання тощо. Нині неможливо з упевненістю сказати, що саме втратила археологія зі смертю дослідника. Однак, можна хоча б частково мінімізувати ці втрати. Відділ археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень вважає своїм обов'язком ввести до наукового обігу

1 Детально про життєвий шлях Д.Н. Козака, а також його науковий доробок див.: Від венедів до Русі: Зб. наук. праць на пошану докт. іст. наук, проф. Д.Н. Козака з нагоди його 70-ліття / Інститут археології НАН України. — Київ; Харків: Майдан, 2014. — С. 5—22.

ПЕРЕДМОВА

матеріали археологічних досліджень Д.Н. Козака останніх років на поселенні Хрінники, ур. Шанків Яр.

До попередньої монографії Д.Н. Козака увійшли результати розкопок по 2009 р. включно. У цій монографії публікуються дослідження 2010—2014 рр. В основу книги покладено відповідні звіти, а також публікації матеріалів та окремих археологічних комплексів з пам'ятки. Їх опрацювання і зведення здійснили співробітники відділу.

Технічну роботу виконували: *Віктор Баюк* — зведення звіту за 2014 р. і надання інформації; *Ярослав Володарець-Урбанович* — опрацювання звітів, зведення й уніфікація текстів за культурно-хронологічною приналежністю й за об'єктами, перевірка рисунків і загальне координування на початковому етапі; *Мар'яна Авраменко* — зведення планів розкопів 1-24 і 12-25, 2010—2014 рр. і сканування рисунків; *Роман Рейда* й *Андрій Скиба* — зведення і уніфікація текстів за категоріями матеріальної культури; *Антон Панікарський* — загальне зведення тексту за розділами, перевірка блоку матеріалів, а також оформлення обкладинки; *Сергій Горбаненко* — уніфікація матеріалів, підготовка

текстів до публікації, опрацювання графічних матеріалів, а також дополіграфійна підготовка матеріалів, виготовлення оригінал-макету.

За наукове опрацювання матеріалів і коментарі вдячні: *Сергію Горбаненку* за створення передмови й компіляцію вступу; *Віталію Ткачу* за аналіз інформації доби енеоліту—бронзи (розділ 1); *Андрію Бардецькому* за опрацювання матеріалів лужицької культури (розділ 2.1); *Олександру Милашевському* за огляд матеріалів ясторфської (розділ 2.2) та вельбарської (розділ 3) культур; *Кирилу Мизгіну* — за експертну оцінку монети римського часу; *Андрію Скибі* за працю над блоком слов'яно-руських матеріалів (розділ 4); *Світлані Рябцевій* за типологічне визначення лунниці з матеріалів райковецької культури; *Богдану Прищепі* за аналіз матеріалів литовсько-польської доби і пізньосередньовічного часу (XIV—XV ст.) (розділ 5); *Марині Сергеевій* за аналіз техніки обробки рогу вельбарської культури; *Олегу Журавльову* і *Тетяні Бітковській* за археозоологічні визначення; *Наталії Абашиній* за літературне й наукове редагування монографії.

ВСТУП

Монографія присвячена висвітленню матеріалів здобутих під час дослідження багатошарового поселення на лівому березі р. Стир (Хрінницьке водосховище) в урочищі Шанків Яр протягом 2010—2014 рр. Вона є продовженням серії монографічних публікацій пам'ятки: «Давні землероби Волині» (Київ, 2004; співавт. В. Шкоропад, Б. Прищепа); «Венеди» (Київ, 2008), «Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі» (Київ, 2012), науково-популярного видання «Етюди давньої історії України» (Київ, 2010).

На *першому етапі* (1993—2001 рр.) дослідницькі роботи проводились переважно як рятівні по периметру берегової лінії. На *другому етапі* дослідження були сконцентровані на ділянці високої берегової тераси з досить рівною горизонтальною поверхнею. Цю ділянку довгий час використовували під сільськогосподарські угіддя, тому верхні пласти культурного шару, як правило чорнозему, до глибини 0,3 м пошкоджені оранкою. На глибині від 0,5—0,6 м до 1 м залягав брунатний щільний однорідний ґрунт, на тлі яко-

го виявлялися плями заповнень котлованів археологічних об'єктів — жител, господарських споруд та ям-погребів.

До другого етапу досліджень належать зокрема роботи 2010—2014 рр., що нині публікуються. Впродовж цих сезонів дослідження були зосереджені переважно у південній частині пам'ятки. У цей час там було закладено розкопи 1-24 (рис. 1), 12-25 (рис. 2). Розкоп 1-23¹ закладено в 2014 р. у північній частині. Загальна площа розкопів становить 334, 106 та 117 м² відповідно. Розкоп 12-25 фактично продовжував розкоп 1-24, примикаючи до нього з південно-східної сторони квадратами Е, І, ІІ, К, Л (розкопу 1-24) до Є, Ж, З, И (розкопу 12-25). Розкоп 1-23 закладено на північній околиці поселення, поруч із розкопами XVIII і XIX. Тут заплановано продовження досліджень.

1 Оскільки дослідження на цьому розкопі не завершені, до монографії увійшли лише окремі матеріали, а також частково досліджене житло пражської культури (житло 126).

ВСТУП

Поселення епохи енеоліту розташоване у західній частині ур. Шанків Яр. До нових об'єктів цього часу належать споруда 69 та яма 107, досліджені в розкопі 1-24 у 2010 р. Подальші розкопки (2011—2013 рр.) нових об'єктів цього періоду не виявили. Матеріали репрезентують маліцьку культуру.

Бронзовий вік представлений спорудою 73. Її виявлено у межах розкопу 1-24 2012 р. Нечисленні матеріали зі споруди, а також з культурного шару розкопу 1-24, а також розкопу 1-23 2014 р. представляють межановицьку культуру.

До ранньозалізного часу належить кілька об'єктів, досліджених в розкопі 1-24 у 2010—2012 рр. Комплекс знахідок зі споруд 70 і 74, а також ям

104, 105 і 106 належить до лужицької культури, а з житла 119 (розкоп 1-24, 2010 р.) до ясфорської культури. У культурному шарі розкопу 1-23 зібрано колекцію кераміки поморської культури.

Значний науковий інтерес викликають матеріали пов'язані з готами. Саме вони репрезентовані найбільшою кількістю об'єктів і знахідок. До об'єктів належать чотири житла: 121 (розкоп 1-24, 2012 р.), 122—124 (розкоп 12-25, 2013 р.), а також три господарські споруди: 72, 75, 76 (розкоп 1-24, 2012 р.). Стратиграфія споруд і знахідки з них нашттовхують на думку, що вони складала один житлово-господарський комплекс.

Дослідження підтверджують попередні висновки про існування тут ядра

Розподіл об'єктів з розкопів 2010—2014 рр.
за культурно-хронологічною приналежністю

Розкоп, №	Площа, м ²	Енеоліт— бронза	Ранньозаліз- ний час	Ясторфська культура	Вель- барська культура	Празька культура	Райковець- ка культура	Литовська доба
2010								
1-24	324	сп. 69; я. 107	сп. 70; я. 104— 106	ж. 119	—	—	ж. 117; сп. 68	ж. 118, 120; сп. 67
2011								
1-24	50	—	—	—	—	—	—	сп. 71
2012								
1-24	228	сп. 73	сп. 74	—	ж. 121; сп. 72, 75, 76	—	—	—
2013								
1-24 12-25	154 106	— —	— —	— —	— ж. 122— 124	— ж. 125	— —	— —
2014								
1-23	117	—	—	—	—	ж. 126 *	—	—

Примітка: сп. — споруда, я. — яма, ж. — житло; * — дослідження об'єкту завершено у 2015 р.

готського поселення, репрезентовано вельбарською культурою, з яскраво вираженою планіграфією. Отримані при дослідженні вельбарського поселення матеріали дозволяють інтерпретувати його як один із найбільших на готських землях сучасної України торгових та культових центрів готських племен. Цікаво також зауважити, що досліджене поселення оточене низкою синхронних селищ, розміщених на відстані 0,5—2 км від нього.

Дослідження 2010—2014 рр., очевидно, зачепили лише периферію ранньослов'янського поселення — за цей час досліджено лише два житла празької культури V—VII ст. 125 (розкоп 12-25, 2013 р.) і 126 (розкоп 1-23, 2014 р.). До поселення райковецької культури (VIII—X ст.) належить житло 117 та господарська споруда 68. Посуд з об'єктів характерний для ранньої фази райковецької культури. Отримані матеріали дали змогу поточнити планіграфію селища, ха-

раактер та особливості житлових будівель різних хронологічних періодів. Сукупний матеріал середньовічного поселення дозволяє зробити висновки про еволюційний розвиток матеріальної культури слов'ян від V—VII ст. до X ст. включно. Зіставлення писемних та археологічних джерел дає змогу визначити, що мешканцями слов'янського поселення були дуліби.

В XI ст. життя на поселенні перервалося й відновилося лише у XII ст., продовжуючись до XIV—XV ст. Доба середньовіччя представлена яскравими й виразними об'єктами та знахідками литовсько-польської доби. Усі об'єкти були досліджені в межах розкопу 1-24; до них належать житла 118 і 120 (2010 р.), а також споруди 67 (2010 р.) і 71 (2011 р.). Конструкція житлово-виробничого комплексу, що отримав назву «житло 120» (а також знахідки з нього) репрезентує пекарню і побут доби середньовіччя.

РОЗДІЛ

ДОБА ЕНЕОЛІТУ—БРОНЗИ

1. ДОБА ЕНЕОЛІТУ

Поселення доби енеоліту розташоване на південній частині урочища Шанків Яр. Два об'єкти (споруда 69 та яма 107), виявлені в межах розкопу 1-24, були розташовані поруч за 2,2 м один від одного і ймовірно становили один господарський комплекс. Окремі знахідки походять з культурного шару неподалік споруди.

ОПИС ОБ'ЄКТІВ

Споруда 69 (рис. 3, фото 1) виявлена на глибині 0,65 м від сучасної поверхні. Вона мала овальну форму розмірами 3 × 7 м, видовжену по лінії північний схід—південний захід, похилі стінки і рівне дно на глибині 0,7 м від рівня виявлення. У центрі споруди знаходилось овальне в плані заглиблення розмірами 1,6 × 1,9 м та 0,15 м за-

вглибшки з вертикальними стінками і рівним дном. Західна частина споруди була частково зруйнована житлом 119. Заповнення складалось з сірого гумусованого суглинку з рідкими включеннями попелу і вугілля. У ньому виявлено кілька уламків посуду та кістки тварин.

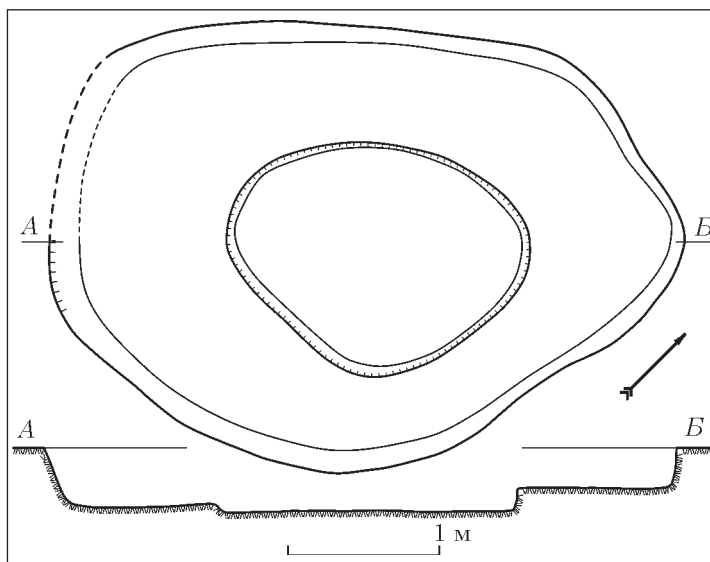

Рис. 3. Споруда 69: план і переріз

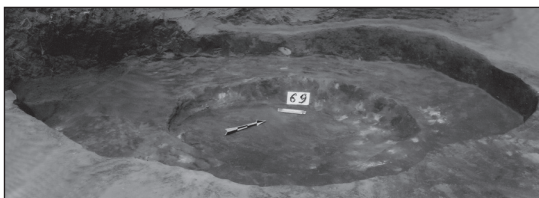

Фото 1. Споруда 69

Яма 107 (фото 2) знаходилась за 2,2 м від споруди 69. Вона мала округлу в плані форму розмірами 0,7 × 0,8 м, похилі стінки і рівне дно, глибина якого становила 0,5 м від рівня виявлення. Заповнення складалось с сірого гумусованого суглинку. В ньому виявлено кілька фрагментів посуду та кісток тварин.

ІНВЕНТАР

У культурному шарі розкопу 1-24 знайдено фрагменти трьох ліпних посудин. Вони мають світло-коричневу добре зглажену поверхню і домішку піску у формувальній масі. Один уламок належав профільованій мисці з виділеними плічками, орнаментованій рядом нігтевих вдавлень під краєм вінець (табл. 1, 1). Інший фрагмент вінець, ймовірно, був частиною схожої за формою і орнаментом миски (табл. 1, 3). Третій екзем-

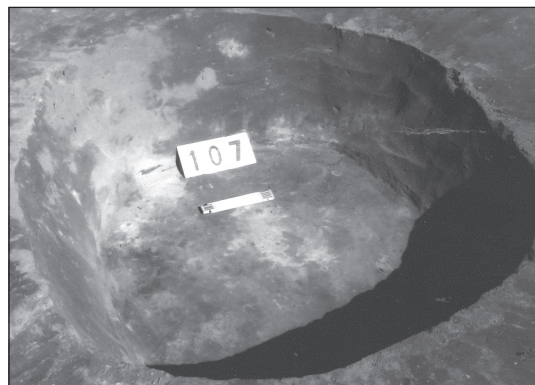

Фото 2. Яма 107

пляр — уламок верхньої частини посудини (горщика або амфори) з високими прямими плічками і плавно відігнутими назовні вінцями (табл. 1, 2). Такі форми посуду і орнаментация характерні для маліцької культури¹.

З крем'яних знарядь, які можна пов'язати з цим комплексом, знайдено кінцевий скребок на реберчастій пластині та ретушер (табл. 1, 4, 5).

1 Аналогії їм у великій кількості відомі в комплексах поселень маліцької культури (костянецького етапу лендельської культури за М. Пелешишиним) в ур. Гострий Горб та ур. Протереб біля с. Листвин Дубенського р-ну [Пелешишин, 1997, с. 23, 25, 32—34] (В. Т.).

2. ДОБА БРОНЗИ

[10]

Нечисленні знахідки бронзового віку виявлено в культурному шарі

Фото 3. Споруда 73

розкопу 1-24. До того самого часу належить одна заглиблена споруда виявлена в 2013 р. До доби бронзи можуть бути зараховані два крем'яні знаряддя із розкопу 1-23 (2014 р.).

ОПИС ОБ'ЄКТІВ

Споруда 73 (рис. 4, фото 3) виявлена на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні. Вона мала овальну в плані форму розмірами 2,7 × 1,6 м, була ви-

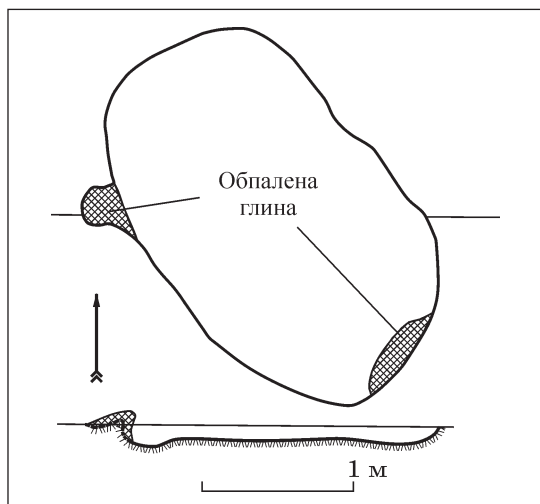

Рис. 4. Споруда 73: план і переріз

довжена по лінії північний схід—південний захід та заглиблена у материк на глибину 0,2 м. У неї були вертикальні стінки та рівне дно, яке мало більшу щільність порівняно із заповненням. Над північною та західною стінкою зафіксовано скупчення глиняної обмазки завтовшки 0,12 м. Їх розміри становили $0,6 \times 0,2$ та $0,3 \times 0,2$ м.

Заповнення споруди складалось із темно-сірого гумусу з незначною домішкою попелу та вугликів, в якому виявлено декілька уламків ліпного посуду доби бронзи (табл. 2).

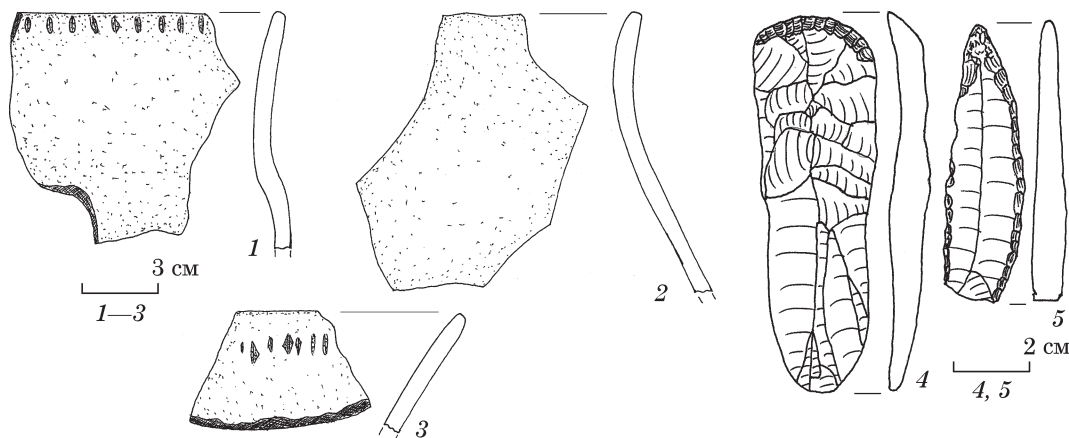

Табл. 1. Матеріали маліцької культури з культурного шару розкопу 1-24 (2010 р.)

ІНВЕНТАР

Кераміка

До межановицької культури доби бронзи належить верхня частина амфори коричневого кольору з домішкою товченого кременю в глиняному тісті, декорована гудзоподібними виступами під вінцем (табл. 3, 1) ².

Крем'яні знаряддя

До знарядь межановицької культури доби бронзи належить крем'яна сокира (табл. 3, 2).

Епохою бронзи можуть бути датовані крем'яні двобічно оброблені вироби (табл. 4, 1, 2). Перше знаряддя (табл. 4, 1) може бути інтерпретоване як заготовка сокири на останній стадії виготовлення, друге (табл. 4, 2) — заготовка-напівфабрикат.

- 2 Такі посудини трапляються на поселеннях доби бронзи в Хрінниках [Пелещишин, 1998, с. 163]. Посуд з подібним декором поширений і на р. Ікві [Ткач, 2014, с. 39, 40] (В. Т.).

РОЗДІЛ 1. ДОБА ЕНЕОЛІТУ—БРОНЗИ

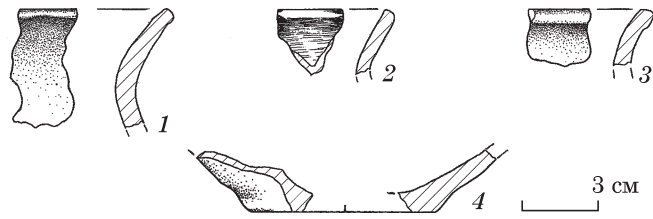

Табл. 2. Фрагменти кераміки доби бронзи зі споруди 73

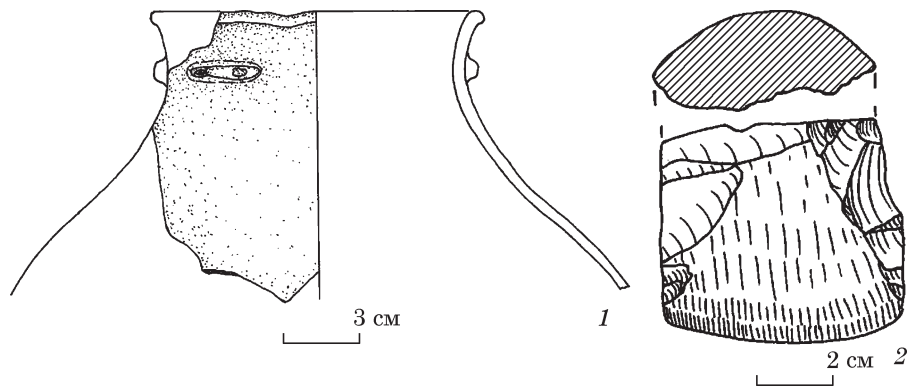

Табл. 3. Фрагмент амфори (1) і крем'яна сокира (2) межановицької культури з культурного шару розкопу 1-24 (2010 р.)

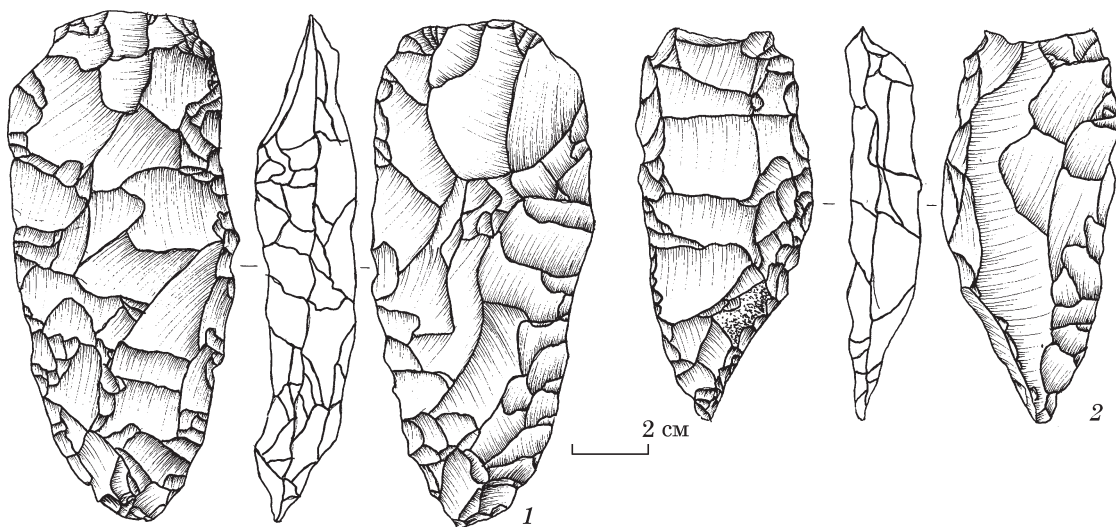

Табл. 4. Знахідки епохи бронзи з культурного шару розкопу 1-23: 1 — заготовка сокири; 2 — заготовка-напівфабрикат (2014 р.)

РАНЬОЗАЛІЗНИЙ ЧАС

1. ЛУЖИЦЬКА КУЛЬТУРА

До ранньозалізного віку належать п'ять заглиблених об'єктів з розкопу 1-24 (споруди 70 і 74¹, ями 104, 105 та 106). Споруди 70 і 74 розміщувались по лінії схід—захід на відстані 7 м одна від одної. За 7 м на північ від споруди 74 знаходилась яма 105, а ще на 3,5 м північніше останньої яма 106. Дещо осібно від них, за 14 м на південний захід від об'єкту 70 виявлено яму 104, яка була ближче до трьох синхронних об'єктів з розкопу I 1993 р.²

- 1 Спорудами названі умовно.
- 2 Загалом зазначені об'єкти на плані дослідженої площі урочища Шанків Яр утворювали окрему групу, яка, ймовірно, може поширюватись у східному і південному напрямку. Вона віддалена від іншого скупчення на 160 м униз по береговій лінії, займаючи підвищення, яке утворює мисоподібний виступ ще більше виділений сучасною ерозією (А. Б.).

ОПИС ОБ'ЄКТІВ

Споруда 70 (рис. 5) овальної в плані форми, видовжена по лінії північ—південь, частково знищена серед-

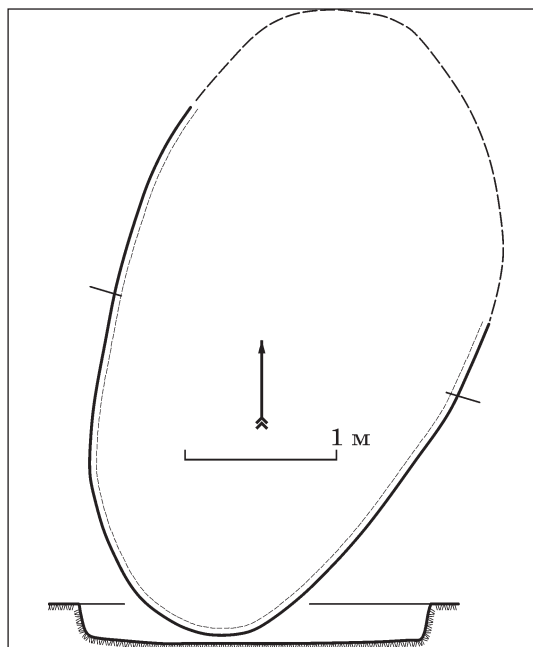

Рис. 5. Споруда 70: план і переріз

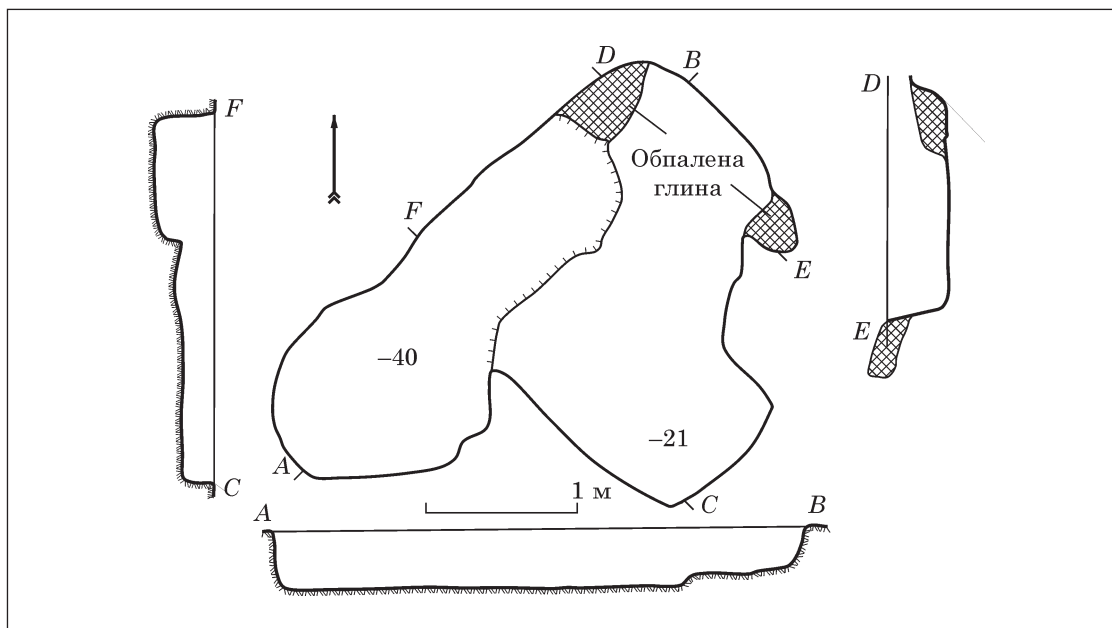

Рис. 6. Споруда 74: план і перерізи

ньовічним житлом (житло 120), розміри збереженої частини $3,3 \times 2,4$ м. Вона мала похилі стінки і рівне дно глибиною 0,3 м від рівня виявлення. Заповнення складалось із гумусованого суглинку з рідкими вкрапленнями вугликів. У ньому виявлено кілька фрагментів кераміки, серед яких фрагмент вінець горщика (табл. 5, 1), та кілька кісток тварин.

Споруда 74 (рис. 6) нерегулярної в плані форми, видовжена по лінії південний захід—північний схід, розмірами $3,8 \times 2,7$ м. Вона складалась із двох окремих видовжених заглиблень, які з'єднувались перпендикулярно один відносно одного і мали вертикальні та похилі стінки і рівне дно глибиною 0,25—0,35 м і 0,4 м від рівня виявлення. Заповнення складалось із темно-сірого гумусованого суглинку з рідкими вкрапленнями вугликів та перепаленої глини. У східній частині на борту споруди на 0,12 м вище рівня виявлення зафіксовано скупчення пе-

репаленої глини (обмазки) розмірами $0,35 \times 0,4$ м, завтовшки 0,18 м. Таке ж саме скупчення розмірами $0,65 \times 0,4$ м було у східному куті на дні мілкішого заглиблення споруди. У ньому виявлено фрагменти кераміки, серед яких фрагменти вінець чотирьох горщиків і двох мисок лужицької культури (табл. 5, 2—8), та кілька кісток тварин.

Яма 104 (рис. 7) виявлена на глибині 1 м від рівня сучасної поверхні. Вона мала круглу у плані форму діаметром 2 м та глибину 0,78 м від рівня виявлення. Стінки ями опускались похило, з помітним широким уступом на глибині 0,4 м від рівня виявлення, діаметр рівного дна становив лише 1,2 м. Заповнення складалось із темно-сірого гумусованого суглинку з рідкими вкрапленнями вугликів. У ньому містилось кілька фрагментів кераміки, серед яких два фрагменти вінець горщиків лужицької культури (табл. 5, 9, 10), та кілька кісток тварин.

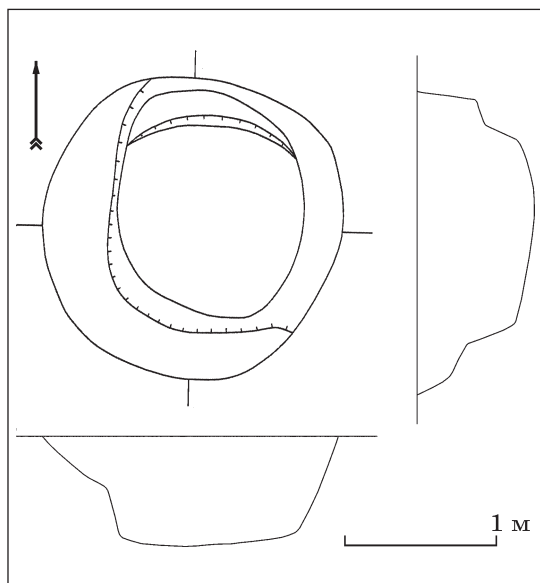

Рис. 7. Яма 104: план і перерізи

Яма 105 (рис. 8) виявлена на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні. Вона мала наближену до овальної в плані форму розмірами 1,65 × 1,3 м та лінзоподібне дно на глибині 0,28 м від рівня виявлення. Заповнення складалось із темно-сірого гумусованого суглинку з нечисельними вкрапленнями вугликів. У ньому містились фрагменти кераміки лужицької культури, серед яких три фрагменти вінець горщиків (табл. 5, 11—13).

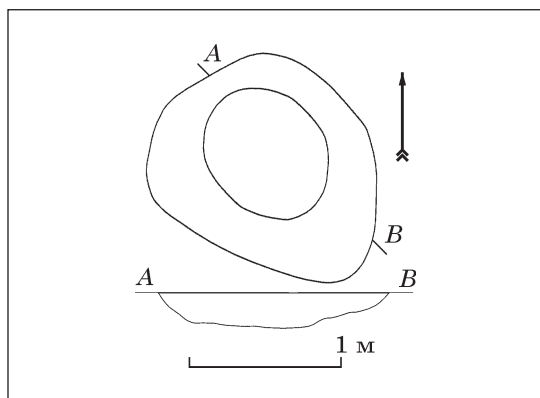

Рис. 8. Яма 105: план і переріз

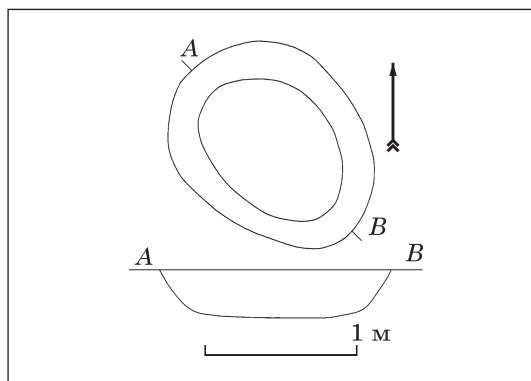

Рис. 9. Яма 106: план і переріз

Яма 106 (рис. 9) виявлена на глибині 0,75 м від рівня сучасної поверхні. Вона мала овальну у плані форму розмірами 1,5 × 1,15 м, дуже похилі стінки і рівне дно на глибині 0,32 м від рівня виявлення. Заповнення складалось із темно-сірого гумусованого суглинку з дуже рідкими вкрапленнями вугликів. У ньому знайдено фрагменти кераміки лужицької культури, серед яких фрагмент вінець і денця горщиків (табл. 6).

ІНВЕНТАР

Кераміка

Матеріали ранньозалізного віку, виявлені в розкопі 1-24, представлені лише керамікою (табл. 5—7). Залишки посудин дуже фрагментовані й за ними вдалось реконструювати, здебільшого приблизні, діаметри і профіль їх верхніх частин. Судячи з цього, більшість із них належали двом типам посуду — горщикам і мискам, і одиничні фрагменти — вазі й келиху. Горщики мали слабо відігнуті назвні вінця зі зрізаними або рідше заокругленими краями. Їхня внутрішня поверхня лощена або добре згладжена, а зовнішня — рустована, іноді з пальцевими розгладженнями, шорстка,

рідше просто менш старанно згладжена. Найхарактерніший орнамент, присутній на всіх екземплярах, — ряд наскрізних отворів під краєм вінець (табл. 5, 2, 3, 5, 6, 11—13; 7, 2, 4—6, 8; 10, 8, 9). Також наносились пальцево-нігтеві заціпи, частіше хаотично по поверхні посудини (табл. 7, 4, 5, 8) або горизонтальним рядком на шийці (табл. 5, 2). Зустрічаються пластичні наліпи у верхній частині горщика (табл. 7, 3), проте їхню відносну частоту у зв'язку з фрагментованістю посуду встановити неможливо. Рідко трапляються горщики з валиками, карбованими пальцевими вдавленнями (табл. 5, 9; 7, 6). Один фрагмент вінець ймовірно належав біконічній вазі з лощеною поверхнею, орнаментованій рядом наскрізних проколів під краєм вінець (табл. 5, 10).

Повний профіль келиха вдалось відтворити за фрагментами. Він мав циліндричну верхню частину і конічну нижню з різким переламом між ними та лощену внутрішню і зовнішню поверхні (табл. 7, 12).

Основним типом мисок на поселенні є миски з конічним або злегка опуклим тулубом і плавно загнутими досередини вінцями. Поверхня у них переважно лощена або добре згладжена. Орнаментация зустрічається рідко. Це — або ряд наскрізних отворів під краєм вінець (табл. 7, 11), або пальцево-нігтеві заціпи, які покривають нижню частину тулуба (табл. 7, 10). Останній спосіб орнаментации неможливо зафіксувати у всіх екземплярів через їх фрагментарність. Одна миска відрізнялась меншими розмірами і майже прямими стінками та вінцями. Орнаментована вона також рядом наскрізних отворів (табл. 5, 6).

Уся кераміка виготовлена з добре вимішаної формувальної маси з

домішкою кременю, рідше піску, має міцний випал, поверхню сірого і коричневого кольору.

У культурному шарі розкопу 1-23 знайдено незначну серію кераміки лужицької культури. Вона складається з фрагментів вінець горщиків (табл. 8; 9; 10, 8—10; 11) та мисок (табл. 8, 2—4). По технології і морфології вони цілком повторюють кераміку з попередніх розкопів і належать до найбільш характерних типів на поселенні. Один фрагмент вінець ймовірно належав біконічній посудині орнаментованій рядом наскрізних проколів під краєм вінець (табл. 8, 6). Винятковим екземпляром є фрагмент стінки горщика орнаментованого вертикальними прокресленими лініями (табл. 8, 10).

На підставі аналогій керамічного комплексу поселення в ур. Шанків Яр датується періодом НаС—НаD (VII—V ст. до н. е.) [Козак, Павлів, 2010, с. 85]³.

Вироби з кременю

У розкопі 1-23 знайдено серп, виготовлений із темно-сірого туронського кременю у біфасіальній техніці, за формою належить до так званих сегментоподібних серпів (табл. 9). Він має

3 Поселення в ур. Шанків Яр належить до східної периферії лужицької культури і представляє заключний (третій) етап її розвитку. У його матеріальній культурі відображений вплив з боку синхронних груп скіфського часу лісостепової зони Прикарпаття і Волині (черепинолагодівської, могилянської і західно-подільської) [Козак, Павлів, 2010, с. 85]. Свого часу Л.І. Крушельницька виділила пам'ятки з подібними комплексами в межиріччі Західного Бугу і Стиру в окрему локальну групу — лежницьку [Крушельницька, 1993] (А. Б.).

звужену заокруглену п'ятку і перелам спинки у найширшій частині, зміщений на сантиметр до закінчення. Лезо слабо увігнуте, підправлене середньої величини лускоподібною ретушшю.

Скарб із чотирьох таких серпів було виявлено серед крайнього північного скупчення об'єктів поселення, поруч зі спорудою 31 [Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004, с. 18, рис. 10; 11].

2. ПОМОРСЬКА КУЛЬТУРА

До ранньозалізного часу належать також матеріали поморської культури (табл. 8, 1, 5, 7, 8; 10, 1—7). Вони представлені фрагментами ліпних посудин із потовщеними вінцями (табл. 10, 1—3) та фрагментами мисок із огранкою внутрішньої сторони вінця (табл. 8, 5, 7—8). Такі морфологічні особливості характерні для посудин ясторфської культури. У керамічному тісті присут-

ня домішка шамоту, поверхня шорстка. Характерним типом орнаментації горщиків цієї культури є пальцеві вдавлення по вінцях (табл. 10, 4). Достатньо рідкісним явищем для кераміки поморсько-кльошової культури є орнаментация лискованого горщика із відігнутими вінцями комбінацією виступів та вдавлень підпрямокутної форми та косих канелюр (табл. 8, 1).

3. ЯСТОРФСЬКА КУЛЬТУРА

ОПИС ОБ'ЄКТІВ

Житло 119 (рис. 10; фото 4) розташоване за 2 м на північ від споруди 68. Житло зафіксоване на глибині 0,75 м від рівня сучасної поверхні. Це була овальна у плані споруда з дещо заглибленою у материк долівкою. Її розміри 36 × 25 м, висота земляних стін 0,7 м від рівня долівки. Стіни житла дещо звужені донизу, долівка рівна, добре утоптана. Житло орієнтоване довгими стінами за лінією північ—південь.

Посередині північної стіни споруди знаходилося глинобитне вогнище. Воно розміщене у заглибленні округлої форми діаметром 0,8 м та глибиною 0,1 м від рівня долівки. Основу вогнища складали плоскі шматки глиняної обмазки. Найкраще збереглися фрагменти у центральній частині вогнища. Вогнищева яма була заповнена вугіллям та попелом. Заповнення житла складав темно-брунатний гумус із значними включеннями органічних домішок.

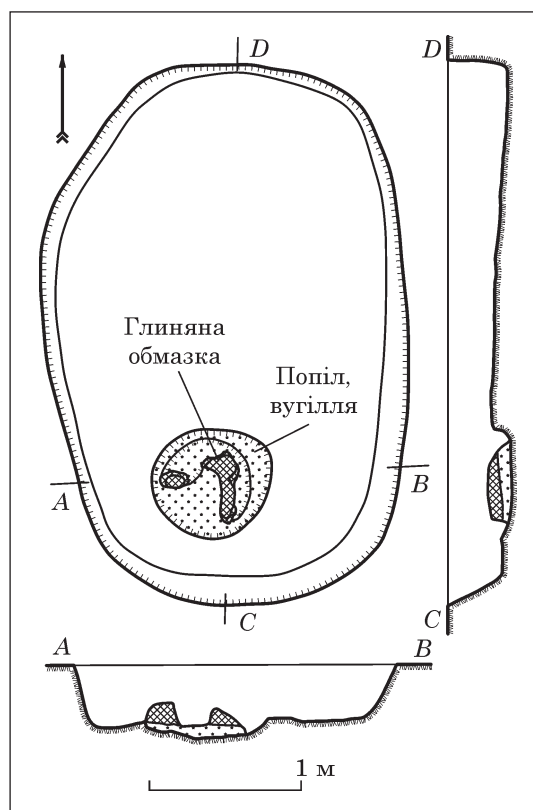

Рис. 10. Житло 119: план і перерізи

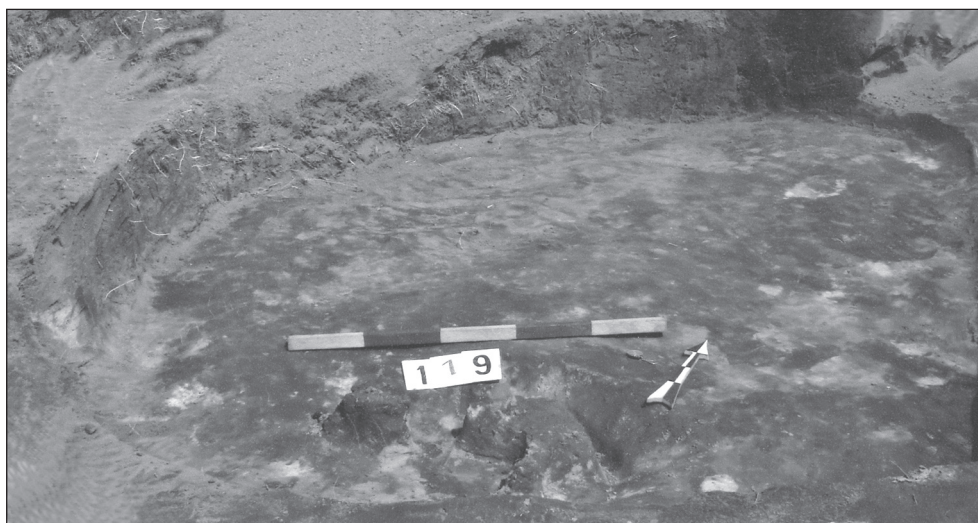

Фото 4. Житло 119

У заповненні виявлено кілька фрагментів ліпної кераміки з лощеною поверхнею та кілька кісток тварин. Над вогнищем лежали три фрагменти лощеної миски брунатного кольору з потовщеними подовженими вінцями характерними для ясторфської культури.

Судячи зі стилю виготовлення та форм кераміки, житло належить до кінця середнього латену (кінець III — II ст. до н. е.). Його залишила група людей із латенізованою культурою очевидно з півночі або заходу (ясторфська, пшеворська культури, черніченська група Мазовії).

[18]

ІНВЕНТАР

Усі матеріали ясторфської культури були виявлені у житловій споруді 119 та навколо неї.

Кераміка

Керамічний матеріал складається із фрагментів горщиків та мисок. Поверхня посудин дуже ретельно заглажена, лискована і має жовто-червоний колір. Усі посудини мають плавний

профіль та потовщені гранчасті вінця (табл. 11, 1—6). Одна, добре збережена миска є глибокою з напівкруглим профілем, на шийку якої насаджено потовщені високі вінця (табл. 11, 6).

Також знайдено керамічне прясло. Воно має біконічну форму, діаметр 4 см та 2 см заввишки. Діаметр отвору 1,4 см (табл. 11, 7).

Знаряддя праці з кістки та рогу

Виявлено кілька знахідок з кістки та рогу, які можна зарахувати до знарядь праці. Це кістяна проколка й кістяна шворка для плетіння сітей.

Кістяна проколка виготовлена із суглобової кістки і має довжину 9 см (табл. 11, 8).

Біля споруди 119 знайдено кінець рогу оленя чи кози (табл. 12) із підструганим товстим краєм та пробитим отвором від серцевини рогу до підрубаного краю (як у сопілки). Інструмент імовірно використовували для скріплення шнурками якихось конструкцій, а можливо він пов'язаний із плетінням сітей для риболовлі.

РОЗДІЛ 2. РАННЬОЗАЛІЗНИЙ ЧАС

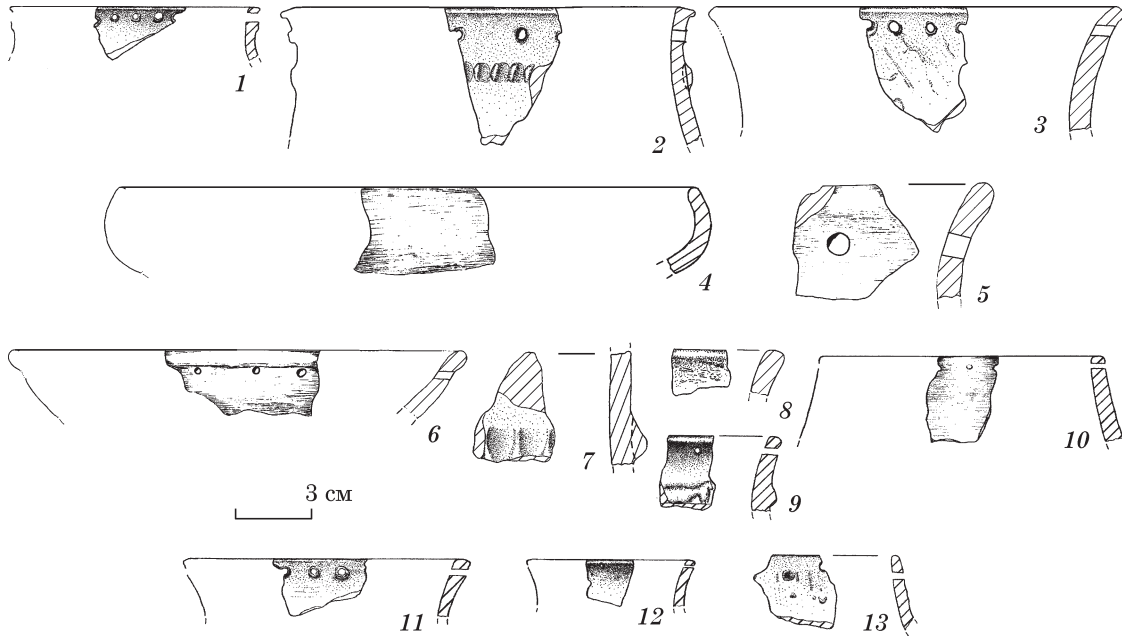

Табл. 5. Ліпна кераміка ранньозалізного часу: 1 — споруда 70; 2—8 — споруда 74; 9, 10 — яма 104; 11—13 — яма 105

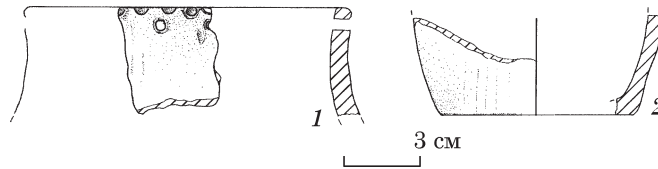

Табл. 6. Ліпна кераміка ранньозалізного часу з ями 106

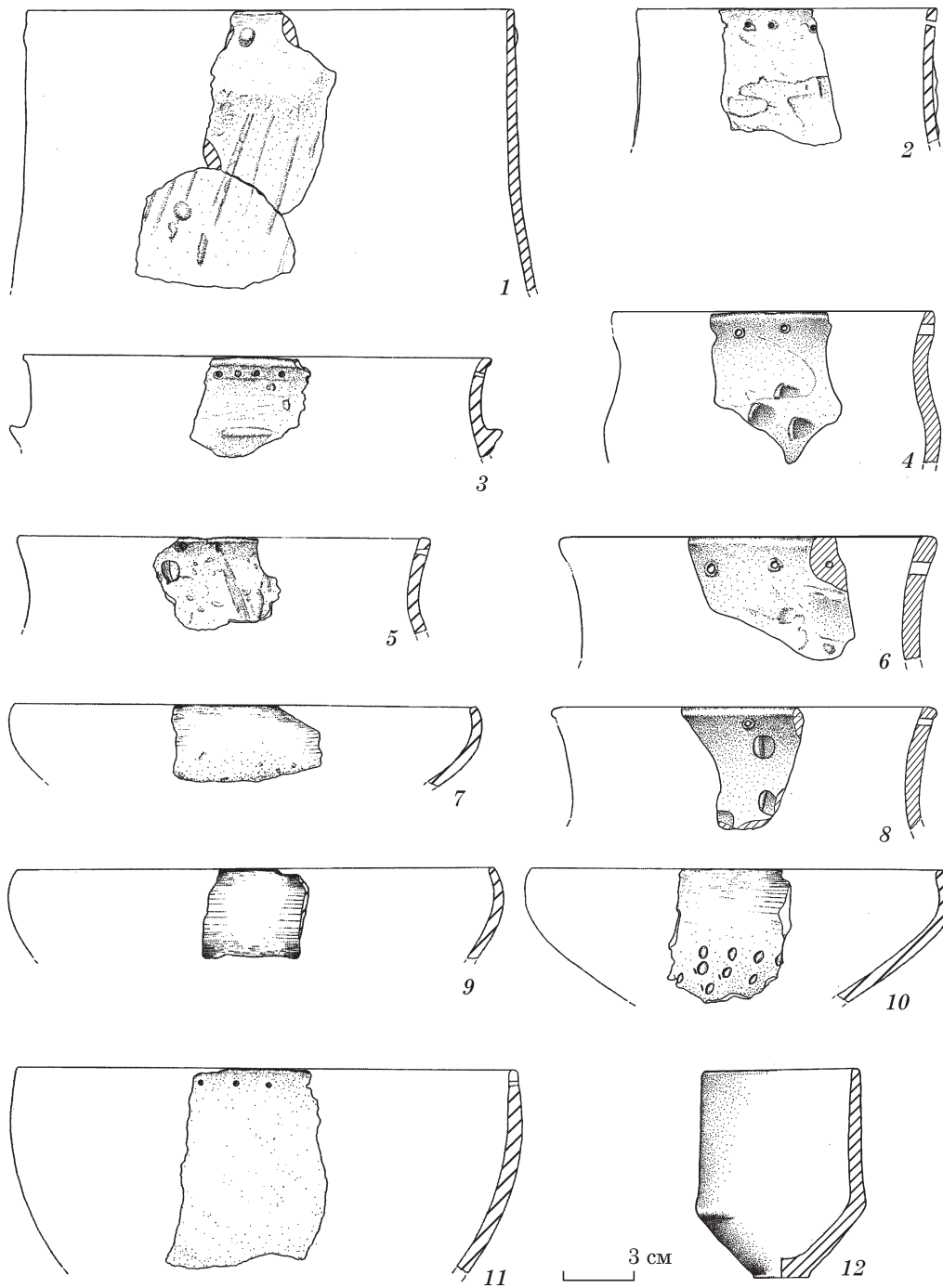

Табл. 7. Ліпна кераміка ранньозалізного часу з культурного шару розкопу 1-24 (2010—2012 рр.)

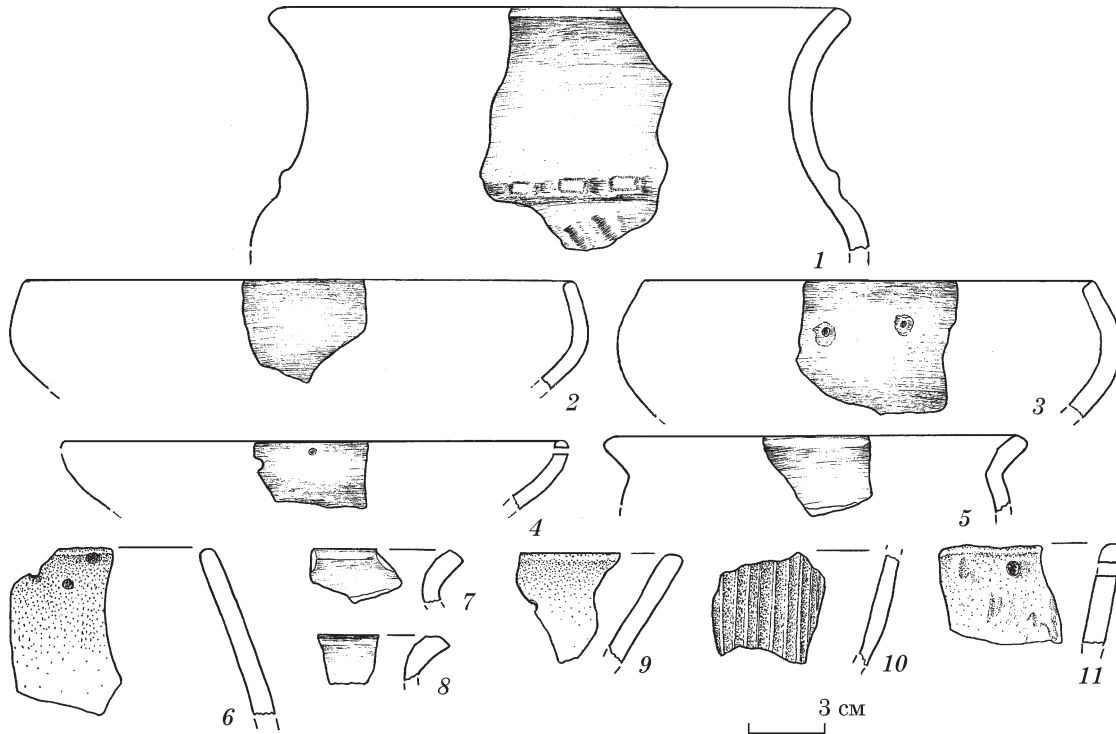

Табл. 8. Липна кераміка ранньозалізного часу з культурного шару розкопу 1-23 (2014 р.)

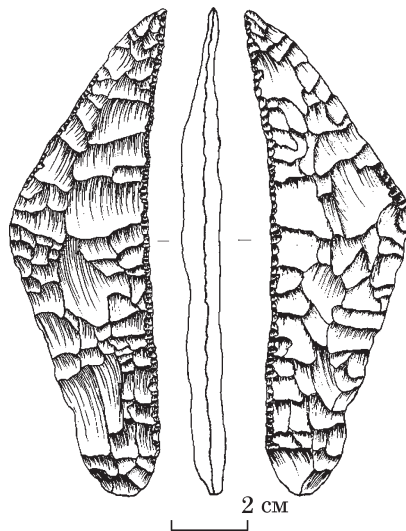

Табл. 9. Крем'яний серп ранньозалізного часу з культурного шару розкопу 1-23 (2014 р.)

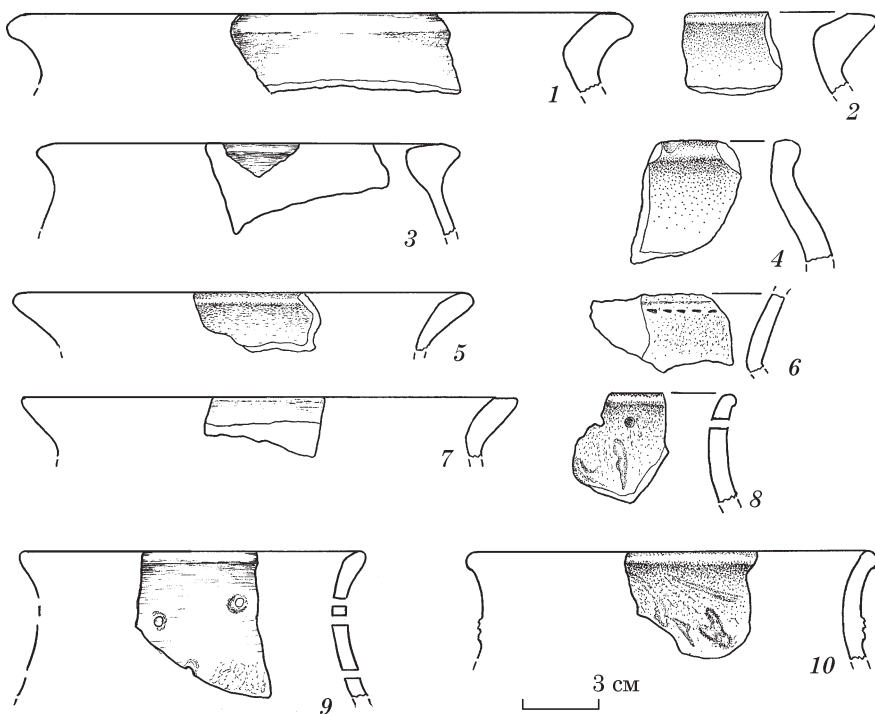

Табл. 10. Ліпна кераміка ранньозалізного часу з культурного шару розкопу 1-23 (2014 р.)

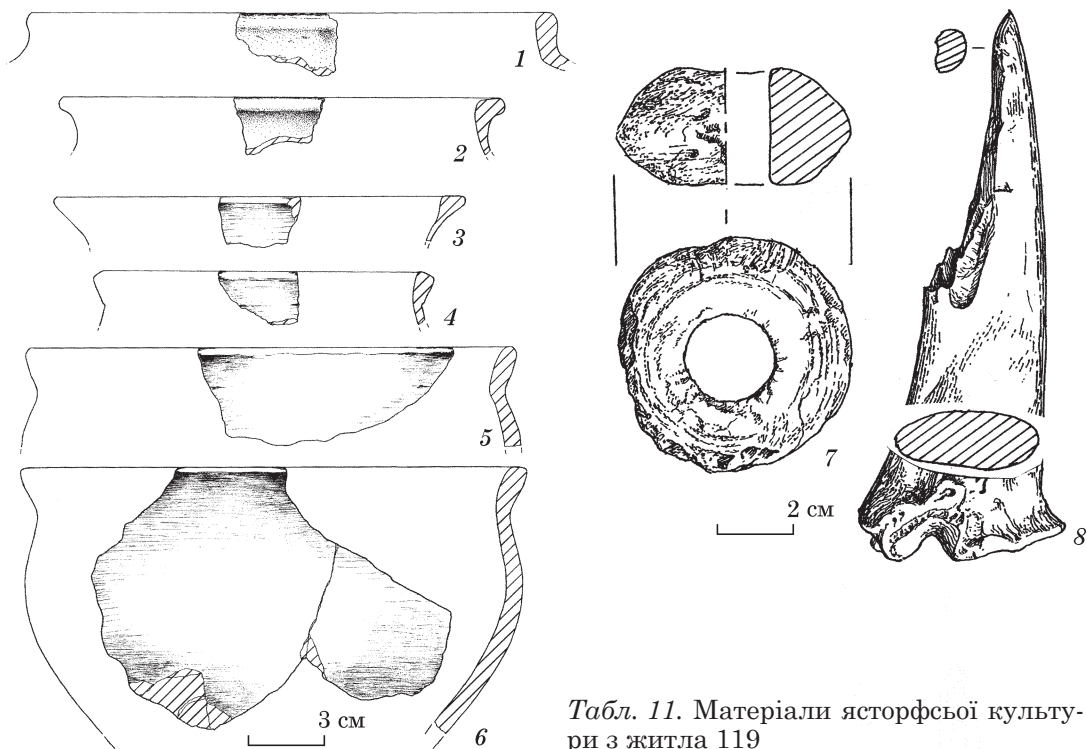

Табл. 11. Матеріали ясторфської культури з житла 119

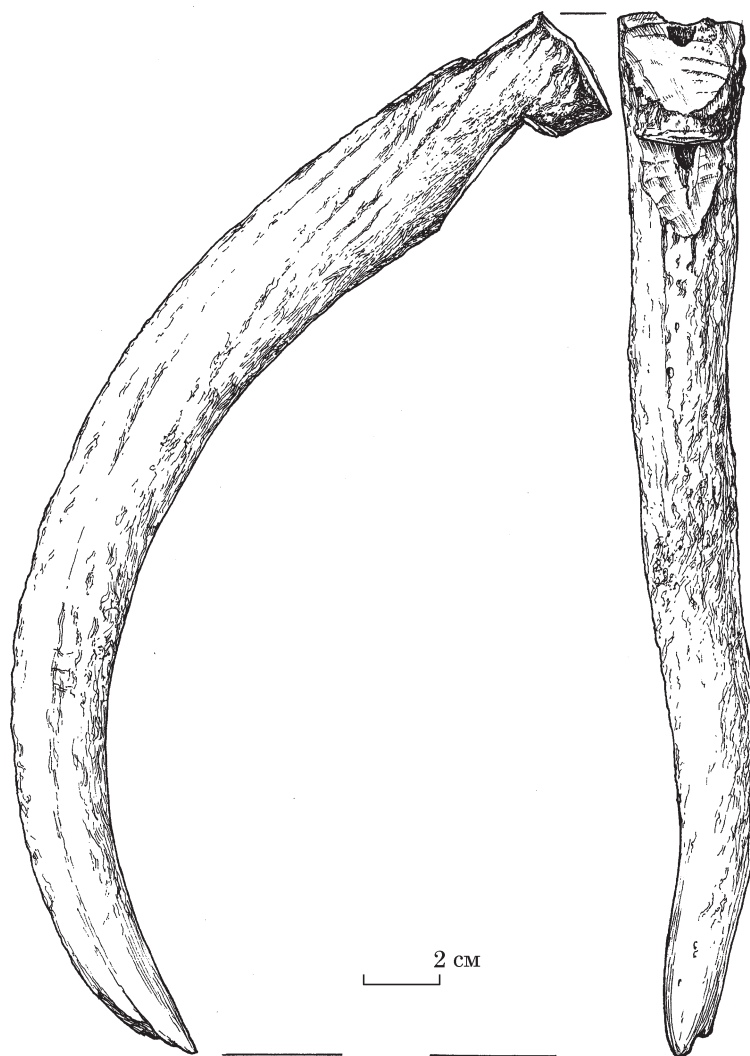

Табл. 12. Виріб із рогу ясторфської культури з культурного шару (2010 р.)

РАНЬОРИМСЬКИЙ ЧАС

ВЕЛЬБАРСЬКА КУЛЬТУРА

ОПИС ОБ'ЄКТІВ

Житло 121 (рис. 11; фото 5) являло собою майстерню з обробки кістки. Вона зафіксована на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Пляма від житла виділялася темно-жовтим забарвленням гумусу на фоні світлого материка. Це була підквадратна у плані споруда з дещо заглибленою у материк долівкою, орієнтована кутами за сторонами світу. Розміри споруди $3,2 \times 3$ м. Висота земляних стін 0,2—0,25 м від рівня долівки. Долівка житла підмазана чорною землею, дуже витоптана. Стіни вертикальні.

У трьох кутах житла (крім західного) розміщалися стовпові ями. Їх діаметр — 0,4—0,52 м, глибина — 0,2—0,25 м від рівня долівки.

Посередині південно-західної стіни розташована підвальна яма. Вона має округлу в

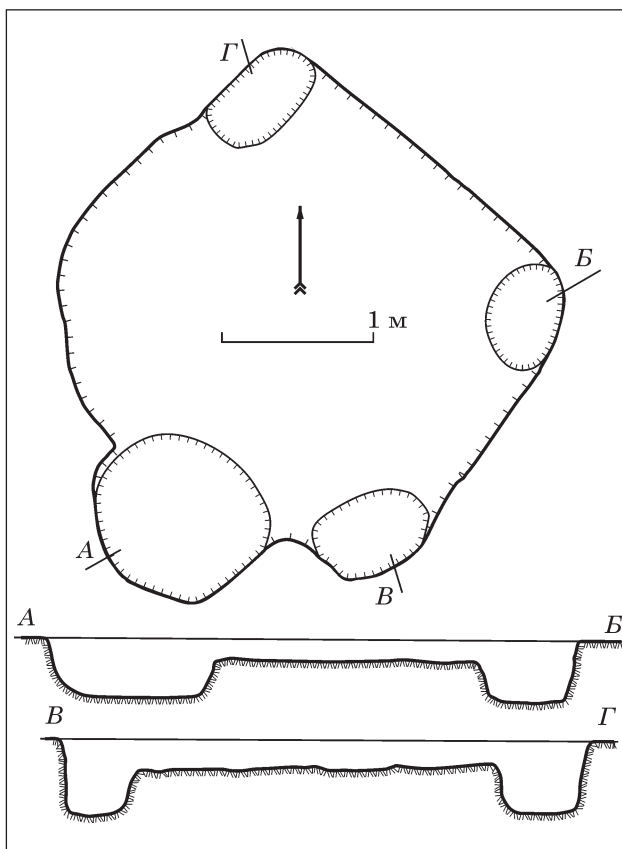

Рис. 11. Житло 121: план і перерізи

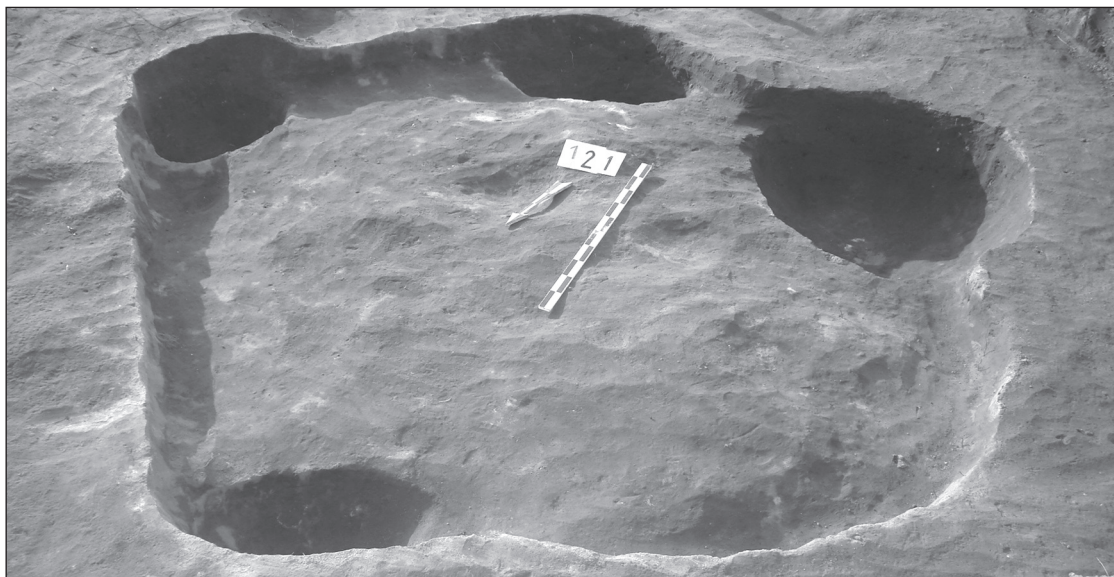

Фото 5. Житло 121

Рис. 12. Житло 121: реконструкція Д.Н. Козака, малюнок І.В. Ковтун (Тригуб)

плані форму, діаметр 1,1 м та глибину 0,4 м.

Серед дрібних уламків ліпного посуду переважають підлисковані та лисковані посудини, характерні для вельбарської культури, знайдено також п'ять уламків від гончарних посудин (табл. 13, 1—5). Крім цього, у заповненні знайдено невелику кількість кісток тварин.

Котлован житла був вщерть заповнений уламками та обрізками рогових пластин, заготовок, рогів оленя.

Всього виявлено 475 уламків відходів косторізного виробництва та

20 рогів оленя. Заготовки рогових пластин представлені 10 екземплярами. Виявлено також декілька товстих хребців риби (сома).

У житлі знайдено інструменти майстра: двосторонній бронзовий різець, два рогові пробійники, кілька крем'яних ножів, одну кістяну голку (табл. 13—15). На долівці житла знайдено бронзову дротяну підв'язну фібулу¹, а також посохоподібну бронзову шпильку.

Очевидно, це перший на території Волині добре датований об'єкт, який характеризує процес косторізного виробництва у племен вельбарської культури (рис. 12).

Житло 122 (рис. 13; фото 6), виявлене на глибині 0,6 м, було дещо заглиблене у материк (висота стін 0,3—0,4 м від рівня долівки). Долівка підмазана чорною землею і дуже міцно витоптана. Житло має овальну у плані форму розмірами 9 × 6,2 м (загальна площа 55 м²). Орієнтоване

1 Варіанту Гороховський/Б1 [Гороховський, 1988] (О. М.).

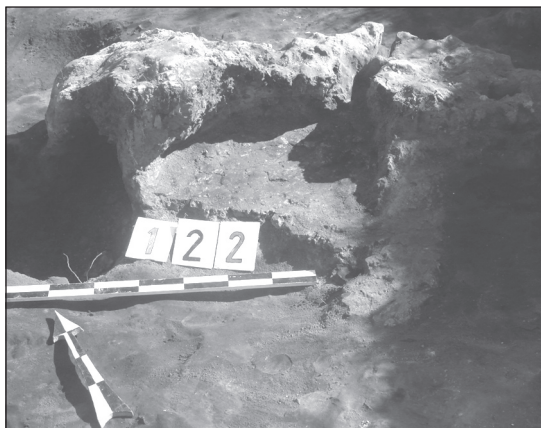
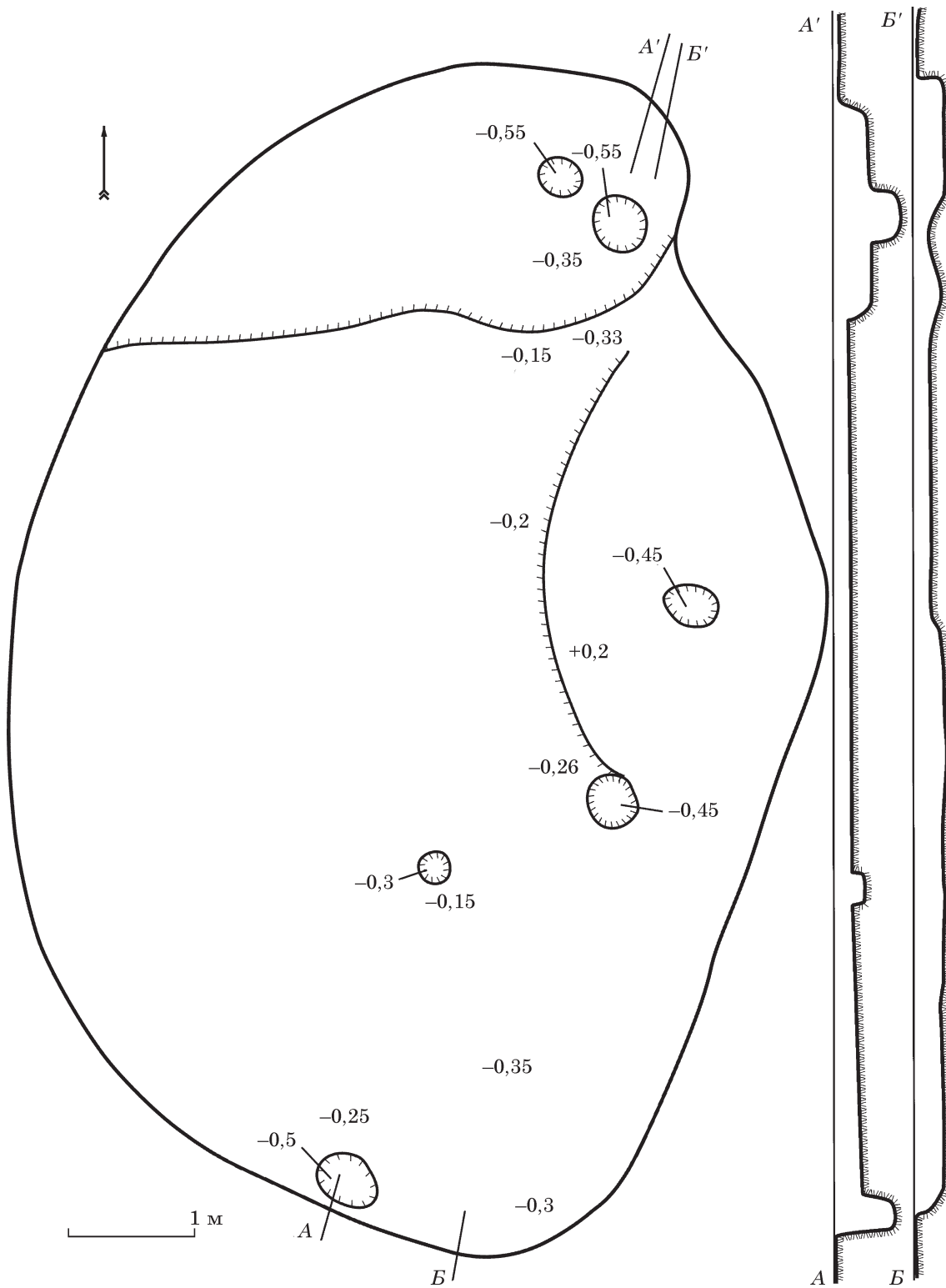

Фото 6. Житло 122

[28]

Рис. 13. Житло 122: план і перерізи

довгими стінами за сторонами світу (північ—південь). Стіни житла вертикальні, дещо зруйновані, долівка чорного кольору, дуже міцно утоптана.

У північній частині житла розміщалося овальне у плані заглиблення розмірами $2 \times 4,8$ м, заглиблене у материк на $0,2$ — $0,25$ м. Дно заглиблення не витоптане, але, як і у всій долівки, підмазане чорною землею. Можливо, тут було місце для снання, заповнене сіном (очеретом / соломою).

Посередині північної і південної стін розміщалися стовпові ями діаметром $0,5$ — $0,55$ м та глибиною $0,4$ — $0,42$ м від рівня долівки. Очевидно, тут стояли стовпи, на які накладалися поперечні балки, що склали разом основу стін та даху цієї великої споруди.

У східній частині житла був невеликий материковий виступ розмірами 2×4 м, який піднімався на $0,2$ м над рівнем материка. Біля основи цього підвищення розміщалося стовпова яма діаметром $0,4$ м та глибиною $0,26$ м від рівня долівки. Ще одна стовпова яма діаметром $0,42$ м та глибиною $0,45$ м була посередині підвищення.

Судячи з системи стовпових ям та потужного шару зотлілої деревини, це велике приміщення мало каркасно-стовпову конструкцію і було обшите дошками, іншою деревиною, можливо брусами.

У житлі могла жити велика сім'я. Материкове підвищення, очевидно, теж було обшите дошками і було господарським прилавком-столом, розташованим при східній стіні.

Заповнення споруди складалося із сіро-жовтої гумусної маси, у складі якої переважала зотліла деревина. Глиняної обмазки не простежено, очевидно, глина не використовувалася у

конструкції стін. Опалювального пристрою теж не простежено.

У заповненні житла виявлено велику кількість уламків ліпного та гончарного посуду (табл. 16), кістки тварин. З інших знахідок трапилися кілька залізних ножів, бронзовий наконечник стріли, кілька пряжок, залізних пластин, бронзова фібула IV ст., амулет з ікла кабана, кілька обрізаних рогів, кістяна проколка (табл. 17).

Житло 123 (рис. 14; фото 7) досліджене частково. Його західна частина знаходиться під великим відвалом з розкопів XII та XII—XXV, тому його повне дослідження визнано недоцільним. Воно розміщене у кв. 11—12/E і виявлене на глибині $0,6$ м від рівня сучасної поверхні. Судячи з виявле-

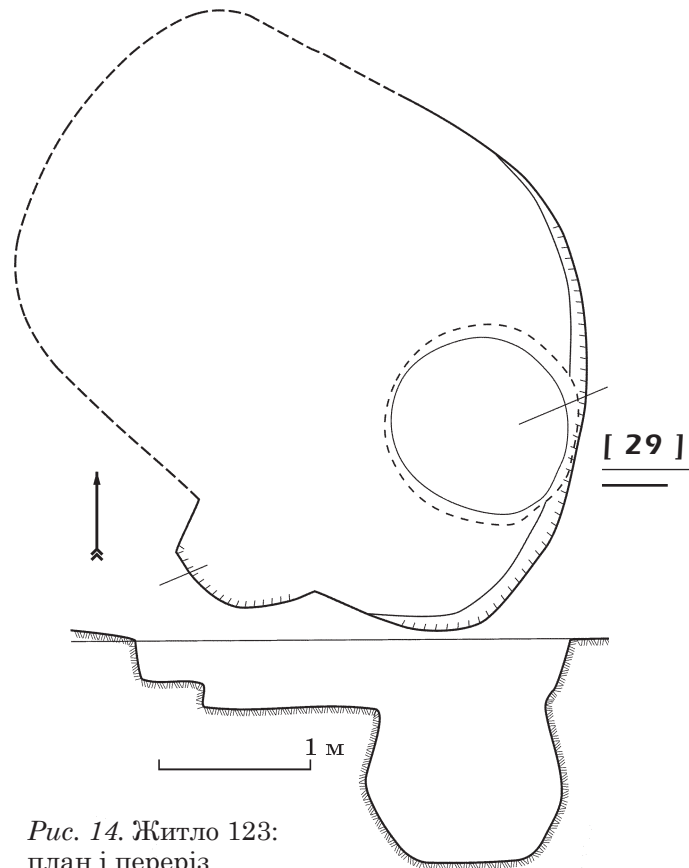

Рис. 14. Житло 123: план і переріз

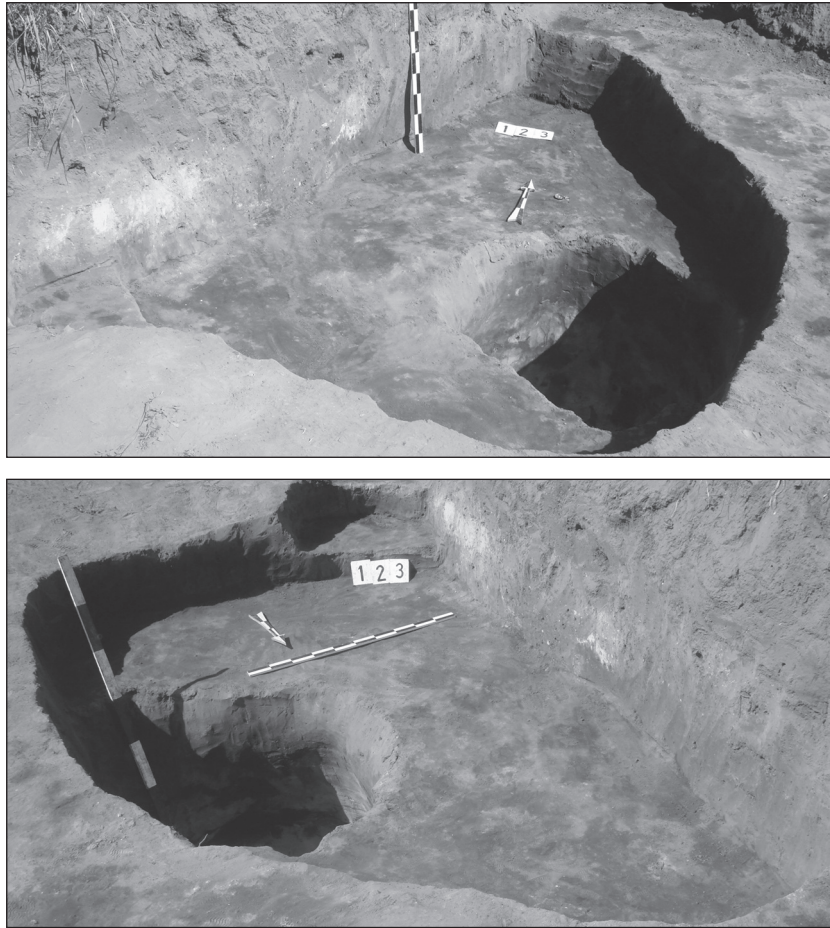

Фото 7. Житло 123

ної частини житло мало овальну форму і було орієнтоване кутами за сторонами світу. Його розміри склали $2,9 \times 7$ м. Стіни земляні, вертикальні, долівка витоптана. Висота стін складала 0,43 м від рівня долівки.

Посередині східної стіни розміщена підвальна яма. Вона мала округлу в плані форму, діаметр 1 м та глибину 1,2 м від рівня долівки. Яма у перерізі грушвидної форми, дно пласке.

Посередині північно-західної стіни знаходилася приступка, яка, очевидно, визначала вхід до житла. Вона мала розміри $0,5 \times 0,8$ м і піднімалася на 0,2 м над рівнем долівки.

Заповнення житла складалося зі світло-сірого гумусу з домішкою вугілля, попелу, фрагментів глиняної обмазки. У заповненні виявлено невелику кількість уламків ліпного та гончарного посуду вельбарської культури. На дні підвальної ями було кілька уламків глиняного глека ручної роботи (табл. 18, 1).

Житло 124 (рис. 15; фото 8) було вирізане у східній частині долівки житла 122. Воно виявлене на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Житло мало видовжено-овальну у плані форму, було орієнтоване кутами за сторонами світу. За формою це житло,

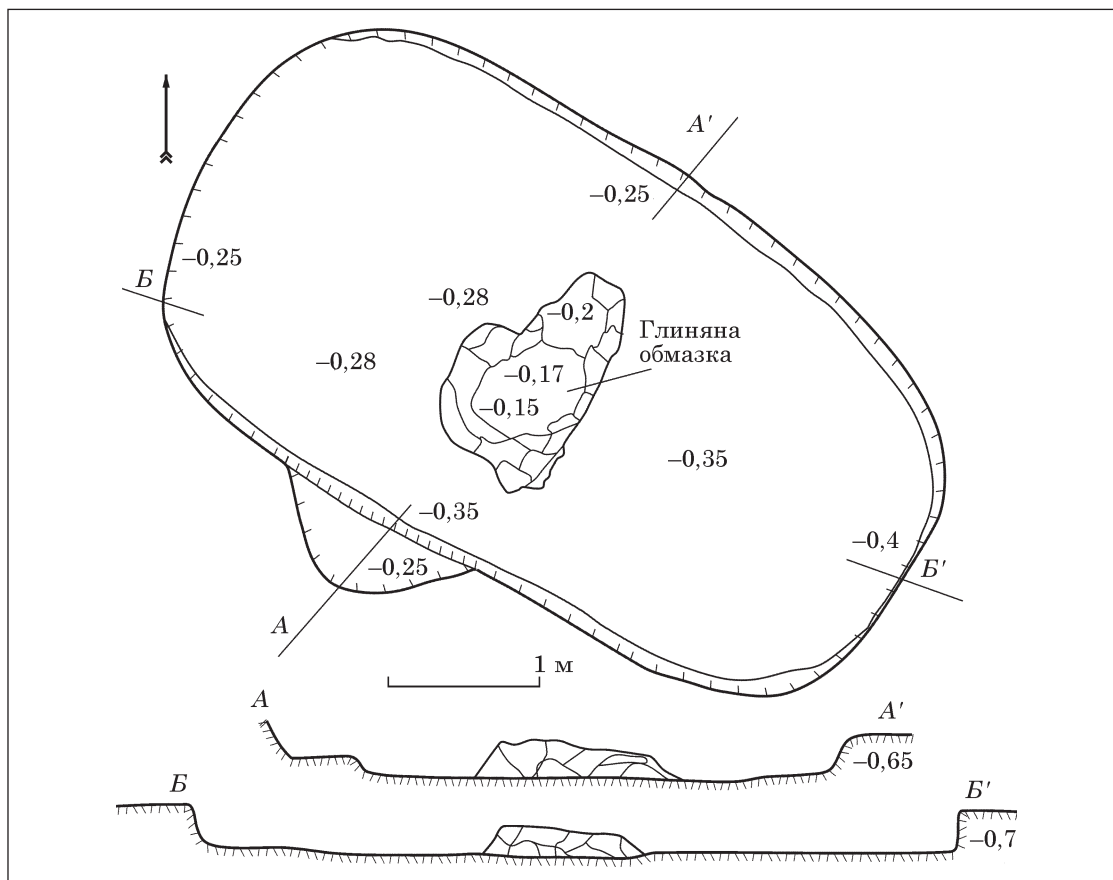

Рис. 15. Житло 124: план і перерізи

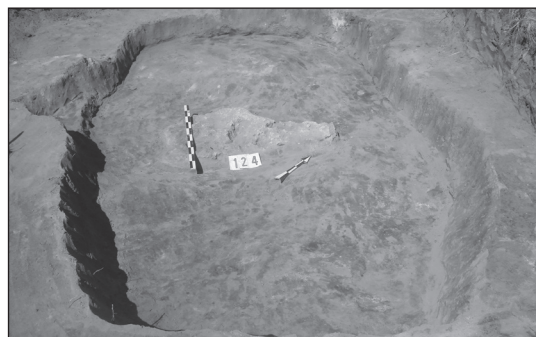

Фото 8. Житло 124

як і більшість вельбарських жител, нагадує човен. Імовірно, ця традиція асоціювалася готами із формою човнів, на яких вони прибули на материк на початку I ст. н. е. Можливо, ця форма житла була пов'язана з міфами

про переїзд готів зі Скандинавії через море на землі материкової Європи.

Розміри житла 3 × 5,2 м висота земляних стін 0,4 м від рівня долівки. Стіни житла похилі донизу, долівка рівна, з незначними слідами утопта-

ності. Посередині долівки розташоване вогнище, викладене кам'яними плитами. Вогнище розсунуте. Розміри скупчення $0,9 \times 1,5$ м, глибина — $0,25$ м від рівня долівки. На кам'яних плитах, між ними та довкола було багато попелу, вугілля.

Навпроти вогнища, посередині південно-західної стіни розміщався материковий виступ, який визначав, очевидно, вхід до помешкання. Ширина сходинки $1,2$ м, глибина $0,5$ м, висота $0,18$ м над рівнем долівки.

Заповнення житла складалося із сіро-жовтого гумусу зі значною домішкою зотлілої деревини, попелу, вугілля. У заповненні знайдено чимало кісток тварин, уламків ліпної та кілька фрагментів гончарної кераміки вельбарської культури (табл. 19).

Судячи з набору керамічного комплексу житла, де значно переважає ліпний посуд, а гончарний або відсутній, або представлений кількома уламками, виготовленими з добре відмуденої глини, житло 124 є ранішим

ніж житло 122, яке одним своїм кутом перекриває край житла 124.

Споруда 72 (рис. 16; фото 9) виявлена на глибині $0,95$ м від рівня сучасної поверхні.

Це була видовжено-овальна за формою споруда, орієнтована довгими стінами за лінією схід—захід, дещо заглиблена в материк. Розміри споруди $4,1 \times 1,8$ м, висота земляних стін $0,3—0,35$ м від рівня долівки. Стіни рівні, дно теж рівне, дещо утрамбоване, по-

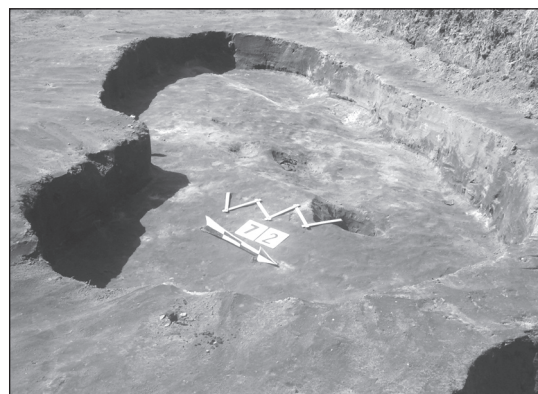

Фото 9. Споруда 72

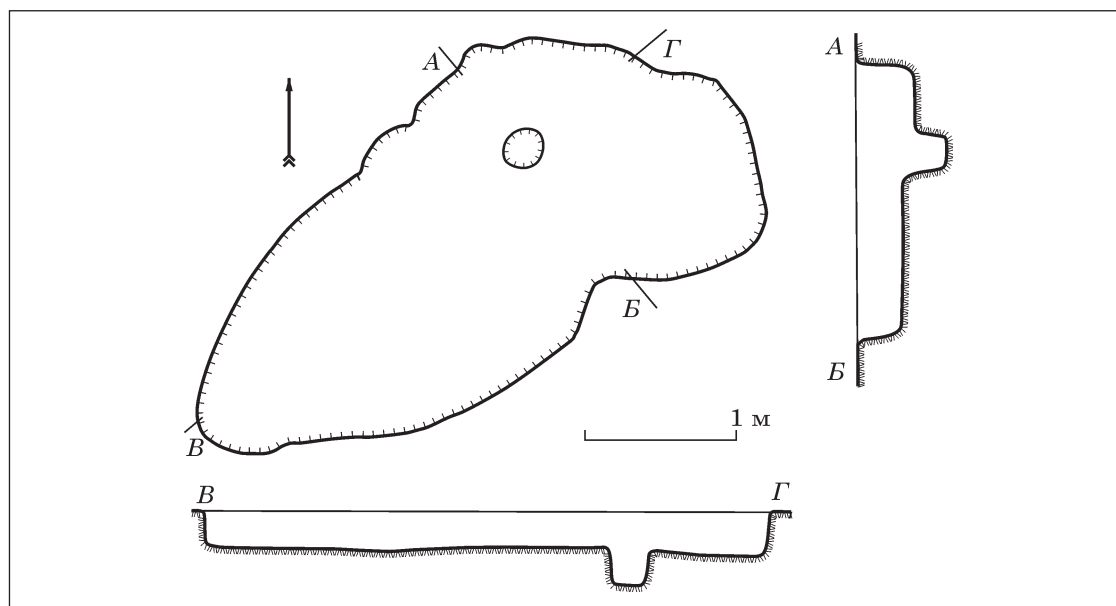

Рис. 16. Споруда 72: план і перерізи

середині найширшої частини споруди була стовпова яма діаметром 0,22 м та глибиною 0,32 м від рівня дна. Заповнення ями складалося із темно-сірого гумусу з домішкою вугликів, попелу, глиняної обмазки.

У заповненні виявлено невелику кількість ліпної та гончарної кераміки вельбарської культури, кістки тварин.

Споруда 75 (рис. 17; фото 10) виявлена на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Це була заглиблена у материк будівля неправильної форми, умовно близької до квадратної, з великим виступом-нішею у західній стіні. Споруда орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни земляні, рівні, дно нерівне, з вибоїнами, місцями добре утрамбоване. Розміри споруди

4,6 × 3,5 м, висота земляних стін 0,4 м від рівня дна.

Посередині долівки знаходилася підвальна яма яйцеподібної форми, розмірами 1 × 1,6 м. Стіни сильно зруйновані, похилі, дно теж зруйноване, нерівне. Глибина ями 0,4 м від рівня долівки. У західній частині знаходилося коридороподібної конфігурації заглиблення-ніша, що було, очевидно, входом до споруди. Його ширина 1,2 м, довжина — 0,8 м. Рівень дна ніші співпадає з рівнем долівки споруди, дно ніші лише дещо більше зруйноване.

У заповненні споруди, яке складалося із темно-сірого гумусу із домішкою вугілля та попелу, виявлено велику кількість дрібних уламків ліпного та кілька уламків гончарного посуду

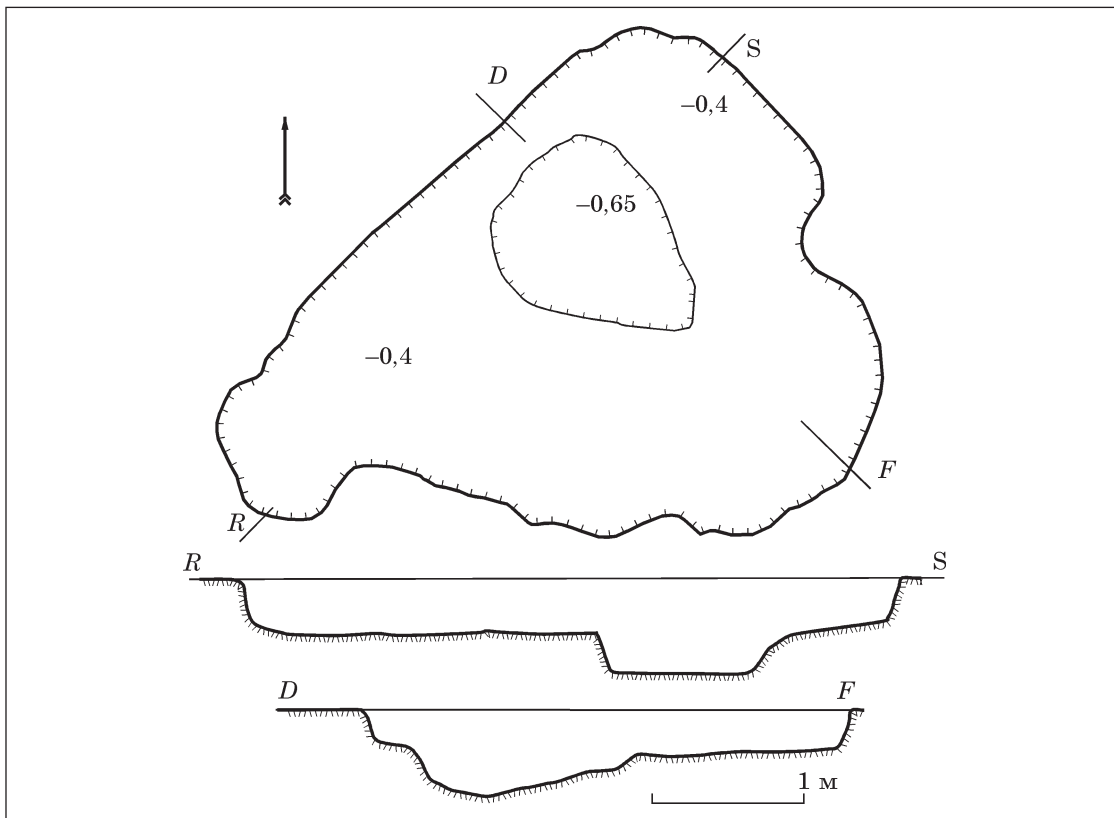

Рис. 17. Споруда 75: план і переріз

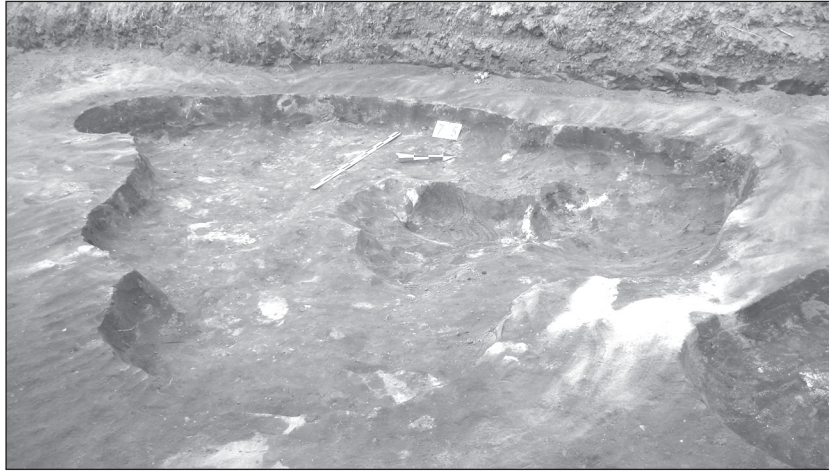

Фото 10. Споруда 75

вельбарської культури, кістки тварин (табл. 20). Серед вінець 12 уламків ліпної та 5 гончарної кераміки. У заповненні виявлено також дві бронзові фібули з трикутною ніжкою та щитком на голівці, залізний ніж, кістяну шпильку, намистину з патинованого скла (табл. 21).

Споруда 76 (рис. 18; фото 11) виявлена на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Це була наземна будівля, половина якої виходить за межі розкопу. Контури споруди можна простежити за

найвними конструкціями у відкритій частині. Її основу складають потужні скупчення та розпорошені (розрізнені) плями глиняної обмазки жовто-зеленого кольору завтовшки до 10 см. Найбільше скупчення знаходилося приблизно посередині споруди. Воно мало довжину 1,8 м та ширину 0,6 м при товщині 0,1—0,15 м. Ще три плями глиняної обмазки розмірами 0,2—0,6 м за тієї самої потужності розміщено поряд із цим скупченням. З північного боку споруда окреслена підвальною ямою

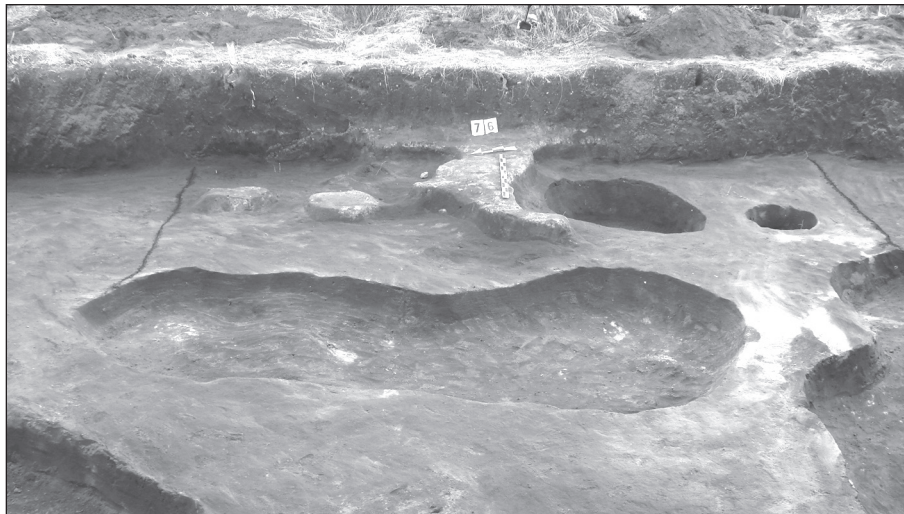

Фото 11. Споруда 76

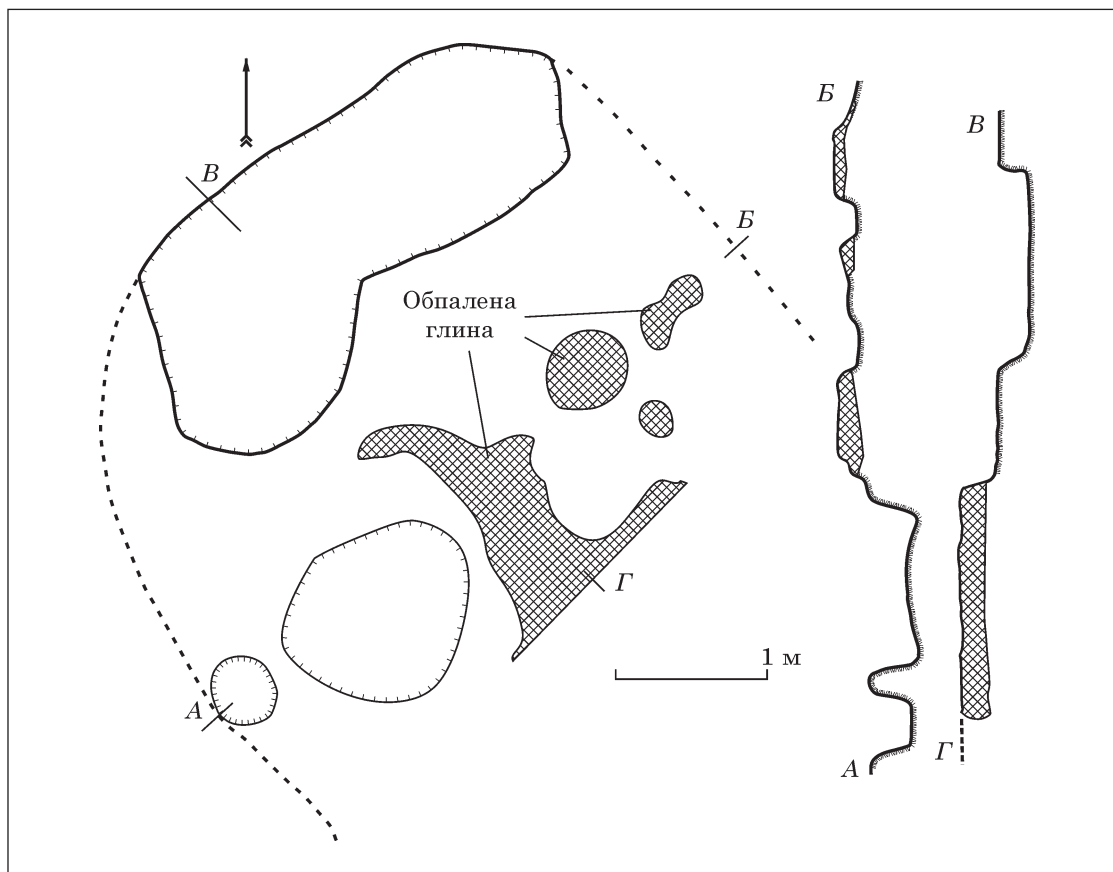

Рис. 18. Споруда 76: план і перерізи

овальної форми довжиною 3,6 м та шириною 1,2 м. Глибина ями — 0,2—0,22 м від рівня дна споруди. Ще одна підвальна яма розміщена приблизно в центральній частині будівлі, ближче до південно-західної стіни. Вона мала округлу у плані форму діаметром 1,2 м та глибину 0,3—0,34 м від рівня долівки. Поряд із нею посередині південно-західної стіни розміщена стовпова яма округлої форми діаметром 0,42 м та глибиною 0,32 м від рівня долівки. Вся поверхня долівки споруди підсипана чорною землею, дещо утоптана. Судячи із залишків, споруда мала прямокутну форму шириною 5 м, довжина відкритої частини — 3,8 м, була орієнтована кутами за сторонами світу.

У заповненні об'єкту виявлено велику кількість уламків ліпного та гончарного посуду вельбарської культури, уламок ніжки зі спинкою залізної фібули, залізне тесло, залізну пряжку (табл. 21).

Судячи з планіграфії споруд 72, 75, 76, однакового набору рухомих предметів, у тому числі кераміки, а особливо знахідок трьох двоскладових щиткових фібул у різних місцях цих споруд, їх можна об'єднати в один житлово-господарський комплекс, який функціонував на рубежі IV—V ст. н. е. На той час основна частина поселення, досліджена в межах розкопів 20—23 з капищем у центрі, вже не функціонувала.

ІНВЕНТАР

Кераміка

Керамічний матеріал складається із виліплених від руки та зроблених на гончарному колі посудин.

Перші представлені горщиками із загнутими всередину вінцями (табл. 22, 1—5; 23, 8—10)². Часто мають комбіновану поверхню: низ рустований, верх підлискований (табл. 23; 24). Також зафіксовано великі посудини із ледь розхиленими вінцями, слабо вираженими плечиками та слабо заокругленим тулубом (табл. 19, 1; 22, 6), які імітують гончарні горщики. Ще одна посудина має біконічну форму та добре виділене ребро у верхній частині (табл. 25, 3).

Ще один поширений тип складають великого розміру посудини з вертикальною або слабо розігнутою горловиною та опуклим тулубом. Найбільша опуклість при цьому припадає на середину висоти горщика. В окремих випадках посудини мають потовщені вінця, деколи наліпи під вінцями.

Інші горщики менш чисельні — опуклобокi з похилими плечиками, слабопрофільовані з високою, дещо розігнутою горловиною та слабо виділеними плечиками (табл. 26, 4, 5).

Трапився також один ліпний горщик дзбаноподібної форми з високою циліндричною шийкою та ледь розігнутими краями вінець, шийка уступом переходить у опуклобокiй тулуб (табл. 27, 1). Очевидно, що зразком при виготовленні цієї посудини були досконало виготовлені гончарні форми.

Трапилися глечики з ручками (табл. 28, 4) та один горщик з доб-

ре профільованим тулубом, близьким до посудин черняхівського типу Подністров'я (табл. 22, 8).

Кілька мисок мають півсферичну форму. Іншою є миска з добре розхиленими вінцями та півсферичним тулубом (табл. 28, 3). Миски, які вдалося реставрувати, представляють типи характерні для вельбарської культури — S-подібного профілювання (табл. 27, 7), напівсферичної форми (табл. 29, 5) та лійчасті (табл. 19, 3)³. Всі фрагменти мисок мають лисковану поверхню. Одна миска мала сильно розширені (розлогі) вінця та півокруглий тулуб. Форма миски імітує гончарні зразки (табл. 27, 7).

Миски-вази також достатньо поширені серед ліпленого посуду (табл. 19, 1, 2, 4). Вони, як правило, великих розмірів, присадкуваті, з розхиленими вінцями та округлими плічками, найбільша опуклість припадає на середину бочків. На одній вазі був врізний орнамент у вигляді горизонтальної лінії під вінцями, під якою зображені трикутники, створені подвійними лініями (табл. 25, 1).

До імпортного посуду пізньоантичної традиції належать два фрагменти посудин жовтого кольору із добре відмуленої глини (табл. 18, 1, 2). Перший, вірогідно, фрагмент глечика.

Трапився один друшляк (табл. 30, 6) форми зрізаного конусу з наскрізними отворами у тулубі та кухлик прикрашений пальцевими зачіпами (табл. 30, 5).

З комплексу ліпного посуду привертає увагу невелика конічна посудина з добре виділеною шийкою. Край її вінець прикрашений пальцевими

2 Належить до типу ІА вельбарської ліпної кераміки за класифікацією Р. Волонгевича [Wołagiewicz, 1993] (О. М.).

3 Ці посудини можна зарахувати до групи Х класифікації вельбарської кераміки Р. Волонгевича (О. М.).

вдавленнями (табл. 21, 2). Форма і орнаментация цієї посудини характерна для зубрицької культури.

Серед реконструйованих форм гончарного посуду є кілька горщиків та мисок, які типові для черняхівської культури (табл. 22, 9). Вони представлені середніх розмірів посудинами опуклобокого профілю (табл. 29, 8).

Серед гончарного посуду помітну частку складають миски S-подібного профілю та конусоподібні з потовщеними вінцями, що є звичною технологією цього часу (табл. 29, 7).

Гончарний посуд досить різноманітний за асортиментом. Це горщики, вази, глеки та миски (табл. 20; 21, 1—4). Поверхня посудин переважно лискована, тісто добре відмулене.

Орнамент трапився у вигляді хвилястої лінії в одному випадку (табл. 25, 1) та у вигляді шишечок-наліпів у другому випадку (табл. 29, 5). Решта горщиків деколи декорована валиком під вінцями або на плічках.

Горщики різняться між собою способом профілювання вінця, краї яких, як правило, потовщені, характером горловини (розхилена або близька до циліндричної).

Миски мають конічний або біконічний та S-подібної форми профіль, деколи лійчасту форму, дно на підставці.

Всі форми гончарного посуду типові для черняхівської культури. (табл. 31). Гончарна кераміка представлена фрагментами горщиків (табл. 31, 1—3), мисок (табл. 31, 4, 5) та глечика (табл. 31, 6).

Особливістю керамічного комплексу досліджуваного вельбарського поселення є великий процент саме гончарного посуду. У переважній більшості гончарний посуд виготовлений із добре відмуленої глини. Виходячи

з наявності в об'єкті уламків гончарної кераміки черняхівської культури, дату його функціонування можна визначити часом не раніше середини — другої половини III ст. н. е.

За формою горщики є опуклими та біконічними. Глеки мають складно сформовані вінця, здебільшого потовщені. Тулуб прикрашений валиками-пружками, врізними лініями в різних комбінаціях (табл. 23, 1).

До імпортованих зразків можна віднести ручку амфори, яка була виявлена в культурному шарі неподалік від житла 122 і належала світлоглинній амфорі з асиметрично профільованими ручками. Такі привозили на територію черняхівської культури заповнені олією або вином у другій половині III — першій половині IV ст. н. е. (табл. 32, 6).

Знаряддя та побутові вироби

Залізний ніж (табл. 26, 10) зберігся частково. Лезо від черенка відділене уступами з двох сторін. Довжина збереженої частини леза складає 7 см, ширина — 1 см, довжина черенка — 4,5 см.

Три ножі з житла 122 збереглися фрагментовано. Два з них звичайних розмірів (табл. 17, 15, 16) (7—8 см довжина і до 2 см ширина леза), ще від одного очевидно великого збереглася лише частина черенка і леза. Ширина леза 2 см, довжина збереженого фрагмента 6,5 см. Від леза збереглася верхня частина леза довжиною 10 см, ширина леза 1,5 см (табл. 17, 14).

У житлі 122 виявлено фрагмент серпа (табл. 17, 12).

Рідкісною і першою знахідкою на Волині серед пам'яток вельбарської культури є залізне тесло із житлово-господарського комплексу 122. Тесло ви-

готовлене з пакетного заліза. Довжина тесла 8,5 см, зовнішні розміри втулки 2,5 × 2,5 см, внутрішні — 2 × 2 см, ширина леза 4,5 см (табл. 21, 8). Аналогічне знаряддя теслярського ремесла знайдено на поселенні зубрицької культури біля с. Сокільники (околиця м. Львова).

Шило з житла 122 виготовлене із залізного дроту (табл. 17, 10). Лезо загострене, округле в перерізі, а черенок розклепаний у прямокутну в перетині форму. Довжина шила 10 см.

Цікавим є набір індивідуальних предметів, виявлених у косторізній майстерні (житло 121). Це бронзовий різець майстра-косторіза (табл. 13, 6), бронзова фібула (табл. 13, 8) та посохоподібна шпилька для волосся (табл. 13, 7).

Різець виготовлений з квадратного бронзового бруска розмірами 0,4 × 0,4 см. Один кінець загострений, другий розклепаний на лезо, загострене з одного краю, як у ножів. Ширина леза 0,8 см, довжина — 3,5 см. Лезо закінчувалося виступом — шилом, довжиною 0,8 см. Довжина різця 10,5 см.

Таким чином різець майстра мав три робочі поверхні — 2 шилоподібні кінці та ножеподібне лезо. Аналогії цьому інструменту відсутні. Очевидно, він був виготовлений самим косторізом або місцевим ковалем за індивідуальним замовленням.

Цікавим ремісничим виробом у цій же майстерні є сукалка виготовлена з рогу оленя. Тонший край інструменту затесаний ножем з обох сторін. У ньому вирізаний жолобок. Найімовірніше інструмент мав використовуватися для витягування і сукання шкіряних шнурів, ременів тощо. Довжина рогу 15 см, діаметр — 2 см (табл. 13, 11).

До кістяних виробів належить також велика кількість різноманітних пластин, накладок, заготовок, виготовлених з рогу оленя (табл. 14; 15).

Можливо до інструментів майстра-косторіза належала також крем'яна пластина, яка виконувала функцію ножа чи тесла (табл. 13, 10).

До кістяних виробів належать три проколки виготовлені із суглобових кісток. Довжиною 14, 6,5 та 9 см (табл. 33, 7, 9).

Типовою знахідкою для цього поселення є проколка з рогової кістки (табл. 33, 6). Ще одна проколка, виготовлена із суглоба невеликої тварини, добре відшліфована. Довжина — 8 см⁴ (табл. 17, 8).

Невідоме призначення має невелика трубчаста кістка довжиною 5 см та діаметром 3 см. Можливо це середня частина футляра для голок.

Виявлено виготовлену з пташиної кістки голку. Кінець зашліфований. Довжина виробу 9,5 см (табл. 33, 8).

У житлі 122 знайдено уламки точильного бруска. Зберігся отвір для підвішування бруска до пояса (табл. 17, 13).

При дослідженні культурного шару вельбарського поселення знайдено два глиняних прясла. Одне з них (табл. 33, 13) біконічної форми діаметром 4 см та висотою 2 см, лисковане, чорного кольору. Друге (табл. 33, 11) — конічне із широкою виїмкою у верхній частині. Його висота 2 см, діаметр — 3,5 см. Воно є типовим для дакійців та черняхівської культури Верхнього Подністров'я. Прясло з житла 122 має біконічну форму, згладжену поверхню (табл. 17, 7). Його розміри 2 × 2,5 см, діаметр отвору 0,5 см.

4 До категорії знахідок, що часто трапляються на Хрінницькому поселенні, можна зарахувати кістяні вироби (табл. 33, 6), що могли бути ткацькими інструментами (О. М.).

Серед виявлених виробів також необхідно згадати знахідку металевого кільця. Воно має діаметр 3 см і товщину 0,4 см (табл. 26, 7). Склад металу — бронза, срібло. Виходячи з того, що подібне кільце знайдено поблизу вогнища житла 79, біля скарбу срібних денаріїв і воно належало, очевидно, купцю, таке кільце можна трактувати як елемент купецького ланцюга або ж кінської вузди.

Зброя

Під час досліджень виявлено кілька виробів, які умовно можна віднести до категорії «зброя» (мисливська або бойова). Залізне вістря стріли (табл. 33, 5) має звужений до краю черенок. Лезо біконічне, квадратне в основі. Довжина — 4,5 см. Це не перша знахідка такого типу вістер на поселенні. Значну кількість аналогічних виробів знайдено біля споруди з обробки рогу (споруда 98).

Інше вістря стріли також належить до черенкового типу (табл. 26, 11). Лезо гострокутне в розрізі, довжиною 1,5 см, черенок довгий, складає 2,5 см. Подібні вістря у великій кількості виявлені в розкопі 23, особливо навколо об'єкту з переробки кістки.

Вістря стріли втульчастого типу має відламаний кінчик. Найбільший діаметр (в основі) — 0,8 см. Довжина 4 см (табл. 17, 11).

Цікавим є вістря стріли виготовлене з рогу (табл. 33, 4). Його довжина 6 см. Половину довжини займає черенок. Перо ромбічної форми.

У житлово-господарському комплексі 122 трапився також уламок закінчення дротика втульчастого типу. Довжина збереженої частини складає 7,5 см, діаметр кільця втулки — 0,9 см (табл. 21, 9).

Деталі одягу і прикраси

Значна кількість знахідок репрезентує одяг та прикраси давнього населення: фібули, пряжки, амулети тощо.

Зокрема, виявлено низку фібул.

Залізна фібула двочленної конструкції, добре збережена. Корпус виготовлено з округлого стержня. Дужка півкругла. Ніжка розклепана і зігнута у приймач. Довжина фібули 5,5 см (табл. 33, 1). Вона є типовою для вельбарської культури і датується пізньою стадією пізньоримського періоду.

Від іншої, бронзової фібули, збереглася основа — вигнута спинка та частина ніжки з кількома пружками мідного дроту. Спинка має півкруглу у перетині форму, верхня частина спинки — квадратну. Фібула належить до типу підв'язних пізнього варіанту. Її довжина 3,6 см (табл. 33, 2).

Дві залізні фібули належать до типу підв'язних двочленних, одна з них має округлу в перерізі спинку, друга — напівкруглу. Погана збереженість не дозволяє простежити деталі формування спинки. Довжина однієї з них 4 см, іншої — 5 см (табл. 26, 8, 9).

Бронзова фібула належить до типу з високим приймачем (табл. 26, 6). Її довжина 4 см. Спинка глибока, ніжка закінчується профільованим гудзиком — шишечкою. Довжина приймача 1 см.

У житлі 122 виявлено в різних місцях три бронзові фібули⁵. Основною ознакою фібул першого типу є наявність двох пластин, з'єднаних дугоподібною масивною спинкою і суцільним пластинчастим приймачем. Одна з цих фібул, чудової збереженості (табл. 21, 6), мала

5 Дві з них двопластинчасті (табл. 21, 6, 7), одна належить до фібул «шиткового типу» за класифікацією О.В. Петраускаса і Є.В. Синиці [Петраускас, Синиця, 2010] (О. М.).

пластинку-приймач декоровану трьома гудзиками, розташованими у стрічці, що обрамлювала її по периметру. Довжина фібули — 4 см, діаметр верхньої дужки — 1,5 см, довжина спинки — 1,5 см, довжина пластинки-приймача, що мала трапецієподібну форму, — 1,5 см, а його найбільша ширина — 1 см. Профіль спинки — ромбоподібний. На голівці фібули знаходився гудзик.

Від другої фібули цього типу зберігся лише великий щиток, що закривав пружину, з прилягаючою до нього спинкою та голкою. Діаметр цієї пластинки — 2,5 см (табл. 21, 7).

У фібули «щиткового типу» відсутні пружина та голка. Її довжина — 3,5 см, ширина спинки, що має витягнуту ромбічну форму, — 0,5 см, довжина ромбічного приймача — 1,3 см. Приймач суцільний, гудзик на голівці відсутній (табл. 21, 5).

Такі фібули були основною прикрасою у народів Європейського континенту у IV—V ст. Деякі ознаки двощиткових фібул — декор на нижньому щитку першої фібули, великі розміри верхнього щитка іншої фібули — дають підстави датувати їх кінцем IV, а найімовірніше — першою чвертю V ст.

Бронзова фібула підв'язного типу, виготовлена з квадратного прута, спинка і ніжка якої заокруглені, квадратна форма спинки збереглася лише на голівці, виявлена в косторізній майстерні (житло 121). Край голівки розклепаній, у ньому просвердлено отвір для штиря, на який намотувалася пружина. Пружина має 13 витків, тятєва верхня. Довжина фібули — 6 см, діаметр спинки — 2 мм. Приймач фібули не зберігся. На переході спинки у ніжку збереглося лише два витка від підв'язки приймача (табл. 13, 8). Такі фібули належать до типу прогнутих підв'язних фібул з вузькою ніжкою і визначені А.К. Амброзом

як двочленні з вертикальною пластинкою для утримання осі пружини серії I, варіанту I [Амброс, 1966, табл. 11, 6; 24, 1; с. 62—63]. Датуються цей варіант, за дослідженнями А.К. Амброза, другою половиною II і більшою частиною III ст. [Амброс, 1966, с. 62].

Чотири залізних та одна бронзова фібули (табл. 32, 1—4, 8) належать до типу двочлених підв'язних. Дві з них збереглися повністю (табл. 32, 1, 2). У всіх дужки дугоподібні, у перетині півкруглі. Між собою різняться розмірами (від 5 до 6 см). Належать до варіанту Б 2 за типологією Є.Л. Гороховського [Гороховский, 1988, с. 44]. До того ж варіанту належить, очевидно, і ніжка бронзової фібули (табл. 32, 8). Всі вони датуються в межах другої половини III — першої половини IV ст.

Ще один варіант підв'язної фібули знайдено на долівці житла 122 (табл. 17, 1). Вона двочленна, дужка виготовлена із залізної пластини. Пластина ширша при пружині і дещо звужена до ніжки. Ширина пластини дужки складає 10 см. Ніжка не збереглася. Пружина товста, завдовжки 2,5 см, декор відсутній. Довжина фібули без ніжки складає 4 см. Фібула належить до типу широкопластинчастих, підв'язних і може бути зіставлена з варіантом Б 3 за типологією Є.Л. Гороховського фібул черняхівської культури. Фібули цього варіанту у черняхівській культурі датуються останньою чвертю IV — першою чвертю V ст. і належать за типологією А.К. Амброза до типу 16, підтипу 2, варіанту 3 [Амброс, 1966, с. 67]. Очевидно, саме до цього часу належить велике житло 122.

Крім фібул, до датуючого матеріалу на пам'ятці належить кілька пряжок. Залізна пряжка має округлу форму діаметром 4,5 см. Стержень, з якого виготовлена рамка, округлий, товщиною 0,5 см. Язичок плаский. Рамка

потовщена в протилежному від основи язичка боці (табл. 33, 3). Пряжки цього типу властиві пшеворській та вельбарській культурам і датовані пізнім періодом пізньоримського часу (270—350 pp.) [Godlowski, 1970, pl. II, 15].

У житлі 122 виявлено цілу серію залізних пряжок. Три з них мають півкруглу рамку з випростаною однією стороною для закріплення язичка (табл. 17, 2—4), одна з них великих розмірів. Розміри двох пряжок — 3 см (табл. 17, 3, 4). Діаметр рамки округлої або прямокутної форми товщиною 0,5 см. Розміри великої пряжки 4,5 × 3,5 см, діаметр підпрямокутної у профілі рамки 3 мм (табл. 17, 5). Ще одна — округлої форми діаметром 2 см та товщиною прямокутної у розрізі рамки 2 мм (табл. 17, 6). Всі пряжки є типовими для римського часу, а деякі (округла, прямокутна) існували з рубежу ери.

Унікальною знахідкою у житлі-майстерні є бронзова жіноча посохоподібна шпилька для волосся. Прикраса виготовлена з високоякісної бронзи, один кінець загострений, верхній вигнутий у форму посоха, край розклепаний у нитку, яка спіраллю закручена у кільце назовні (табл. 13, 9). Довжина шпильки 12 см, діаметр дроту 0,25 см.

Посохоподібні шпильки були поширеною прикрасою у племен Центральної та Північно-Східної Європи. Вони відомі на пам'ятках ранньозалізного часу, пам'ятках поморсько-кльошової, зарубинецької культур, а пізніше — на пам'ятках балтського та фіно-угрського культурного кола. У вельбарській культурі такі вироби відомі за матеріалами низки пам'яток у Польщі.

Особливої уваги серед знахідок у житлі-майстерні 121 заслуговує кістяна шпилька (табл. 13, 7), виготовлена, вочевидь, самим майстром із рогу оленя. Взірцем для її форми були кістяні ви-

би, які виготовлялися римськими майстрами. Шпилька мала 4 гострі стержні довжиною 4,5 см. Три з них у цьому екземплярі відламані. Навершя шпильки вирізане у вигляді 9-ступеневої піраміди, яка звужуючись, завершується шишкоподібною голівкою, прикрашеною врізним поперечним орнаментом. Довжина навершя шпильки складає 4,5 см, розміри голівки 1,5 × 0,8 см. На відміну від римських кістяних виробів, які мали один кістяний стержень, знахідка із Хрінників має чотири стержні. Виявлена жіноча шпилька свідчить про високий професійний рівень косторіза, його знання косторізної справи, знайомство з римським косторізним ремеслом.

Шпилька для заколювання волосся є типовим виробом для поселення (табл. 17, 8). Їх виготовляли майстри-косторізи на самому поселенні. Такі вироби виготовляли з рогу кози, шліфували. Судячи зі знахідок, ця прикраса була дуже поширеною серед мешканців поселення.

Амулет (житло 122) добре зберігся. Має сильно витерту поверхню та вушко для підвішування на нитку. Його довжина 9,5 см (табл. 17, 17).

Римський денарій виготовлений зі срібла. Належить періоду правління імператора Антоніна Пія (138—161 pp.). На аверсі зображення імператора з написом ANTONINUS, на реверсі знак фортуни з посохом. Чеканка монет цього випуску — 154—155 pp. Маса монети 3,5 г. Край обтертий, центр збережений добре (табл. 32, 5) ⁶.

6 Антонін Пій (138—161 pp.). AR, денарій. Л. с.: ANTONINVS AVG PIVS P P TR P XIII; голова Антоніна Пія у вінку вправо. З. с.: COS III; Фортуна стоїть вліво, тримає руль і риг достатку. Дата випуску: 149—150 pp. н. е. Місце випуску: Рим. Збереженість: задовільна. Тип: RIC 188; RSC 264 (К. М.).

РОЗДІЛ 3. РАННЬОРИМСЬКИЙ ЧАС

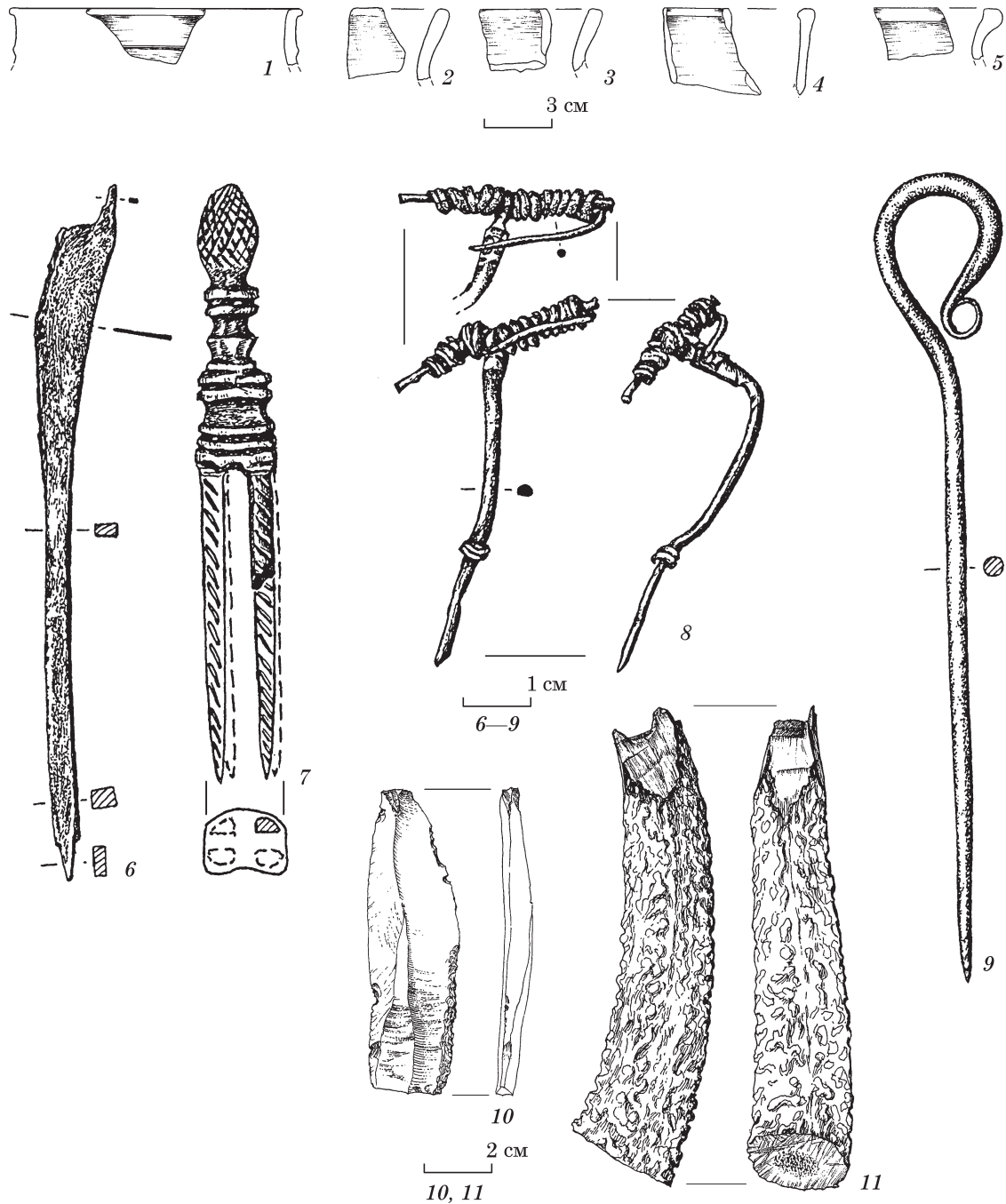

Табл. 13. Матеріали з житла 121 вельбарської культури; 1, 4, 5 — гончарна кераміка; 2, 3 — ліпна кераміка; 6 — роговий пробійник; 7 — бронзовий різець; 8 — бронзова фібула; 9 — бронзова шпилька; 10 — ретушована крем'яна пластина (скребло); 11 — фрагмент рогу

Табл. 14. Матеріали
з житла 121
вельбарської культури

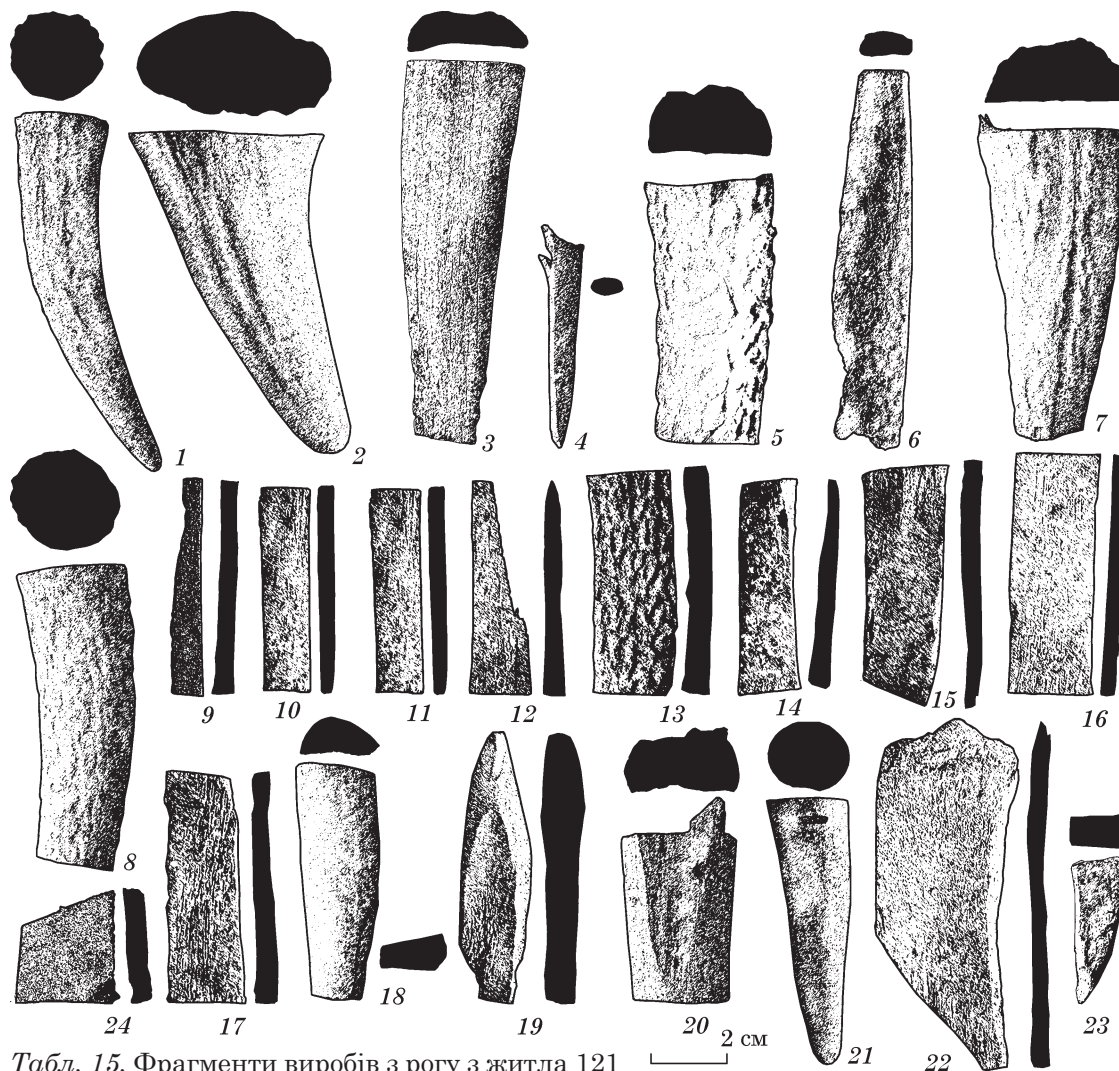
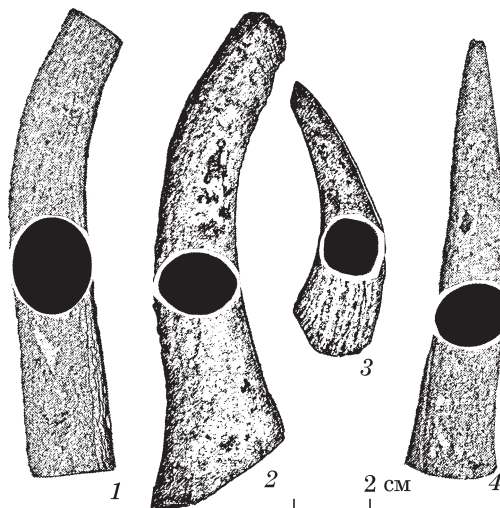

Табл. 15. Фрагменти виробів з рогу з житла 121
вельбарської культури

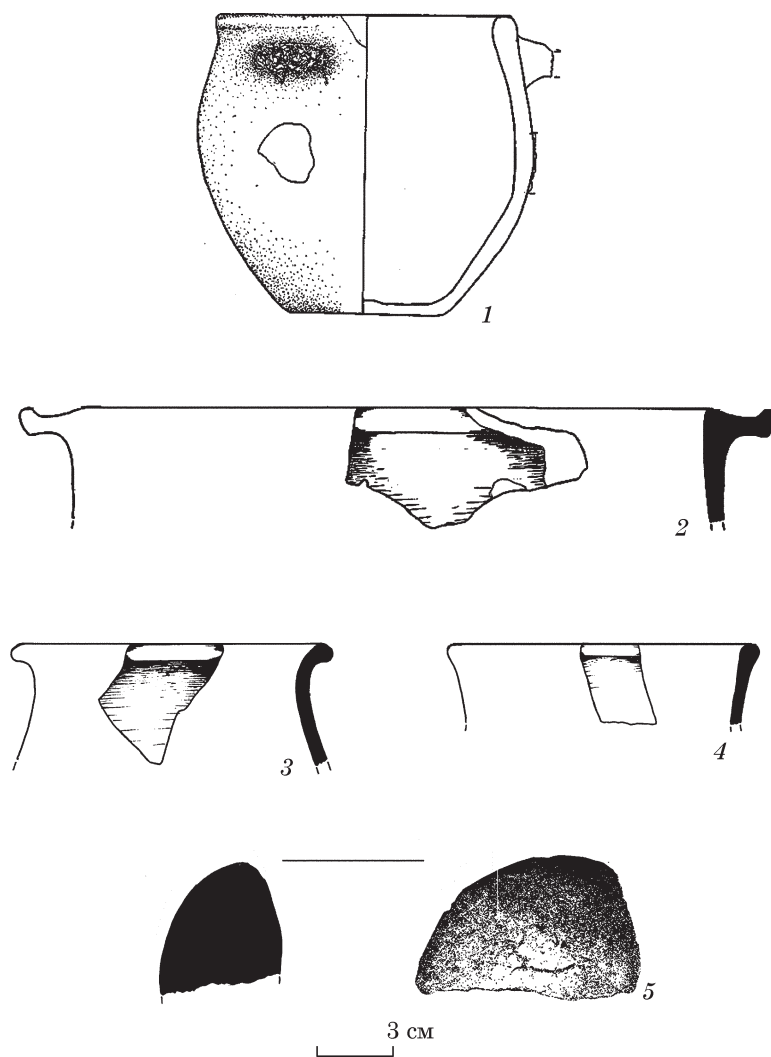
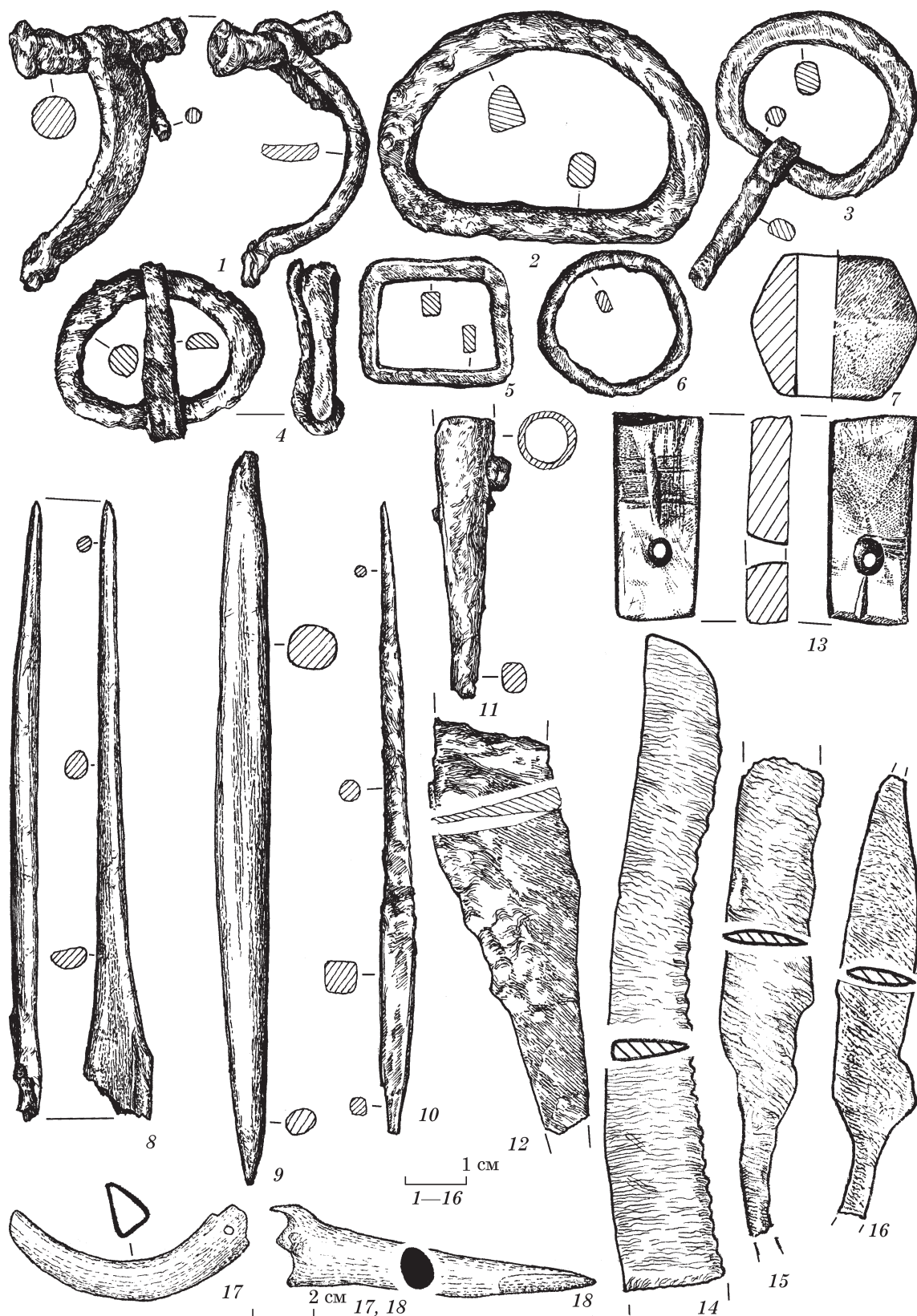

Табл. 16. Матеріали з долівки житла 122 вельбарської культури: 1 — ліпна кераміка; 2—4 — гончарна кераміка; 5 — фрагмент розтиральника

Табл. 17. Індивідуальні знахідки з житла 122 вельбарської культури: 1 — залізна фібула; 2—6 — залізні пряжки; 7 — глиняне приясло; 8, 9, 17, 18 — знаряддя з рогу; 10 — залізне шило; 11 — вістря стріли втульчастого типу; 12 — залізний серп; 13 — точильний брусок; 14—16 — залізні ножі

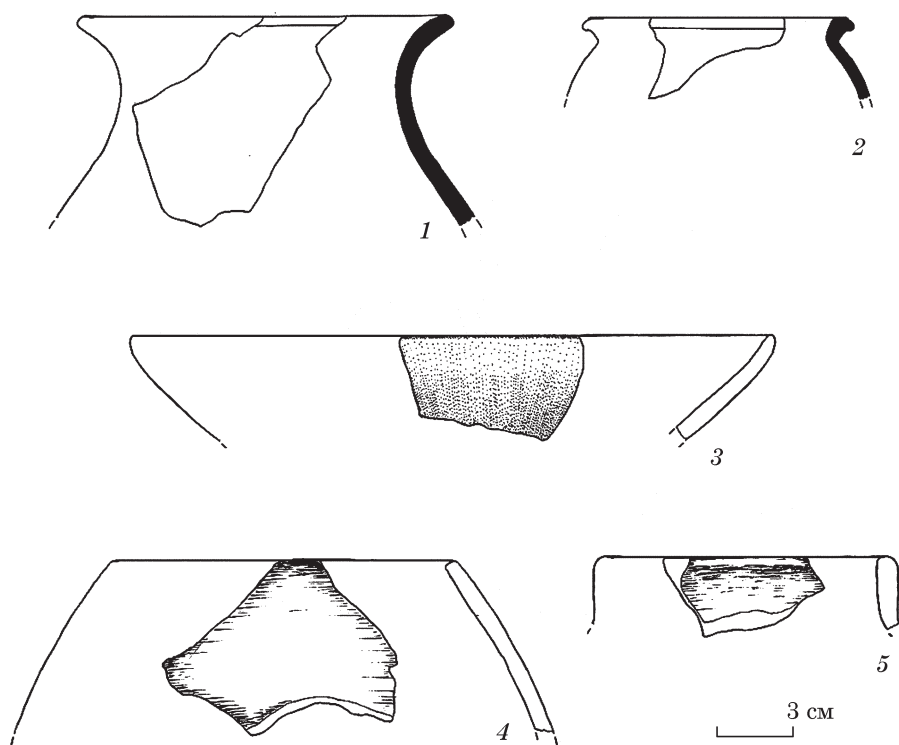

Табл. 18. Кераміка з жител 122 і 123 вельбарської культури: 1, 2 — імпортна; 3, 4 — ліпна (5 — лужицька культура)

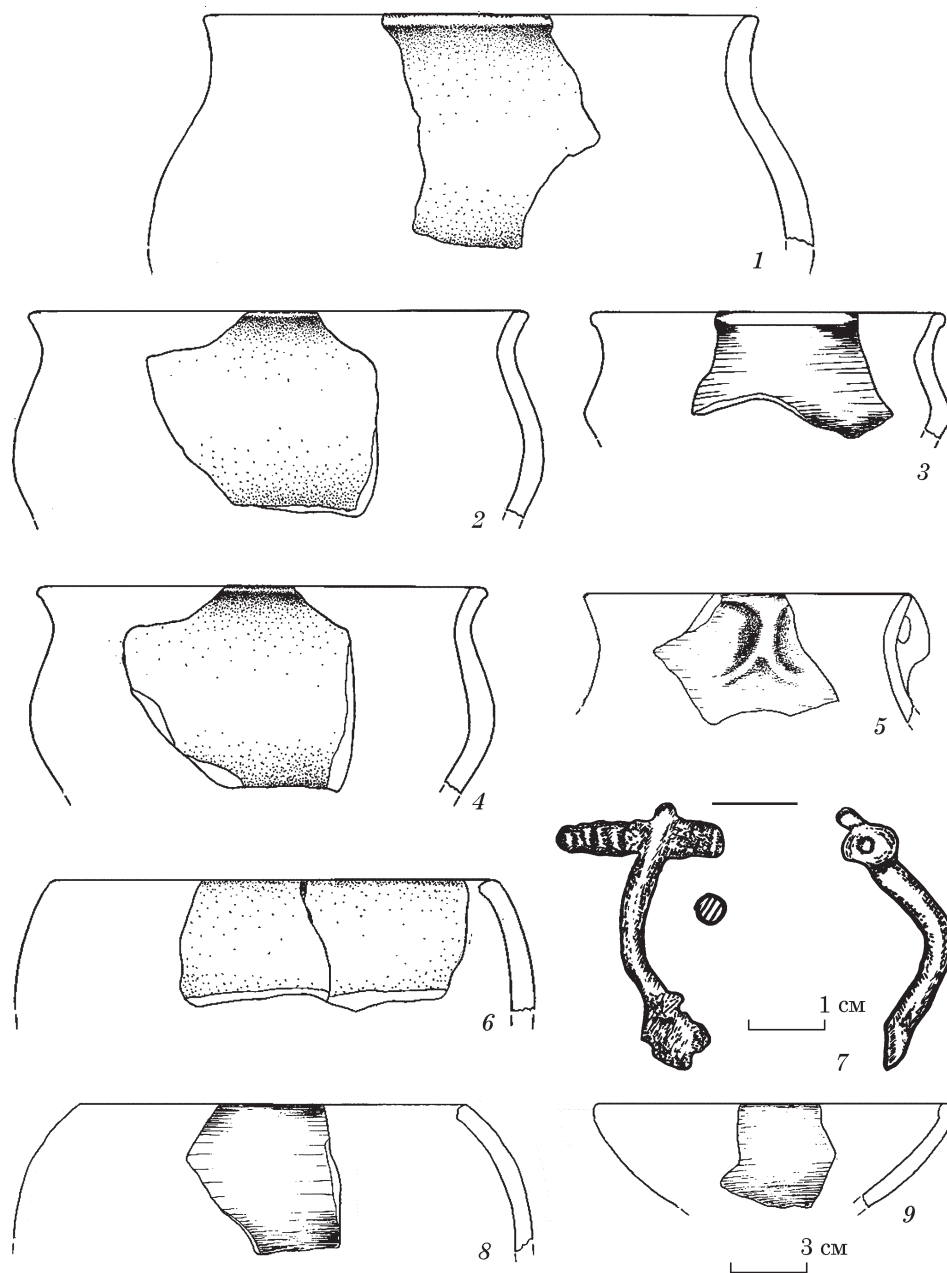

Табл. 19. Матеріали з житла 124 вельбарської культури: 1, 2, 4—6, 8, 9 — ліпна кераміка; 3 — гончарна кераміка; 7 — фібула

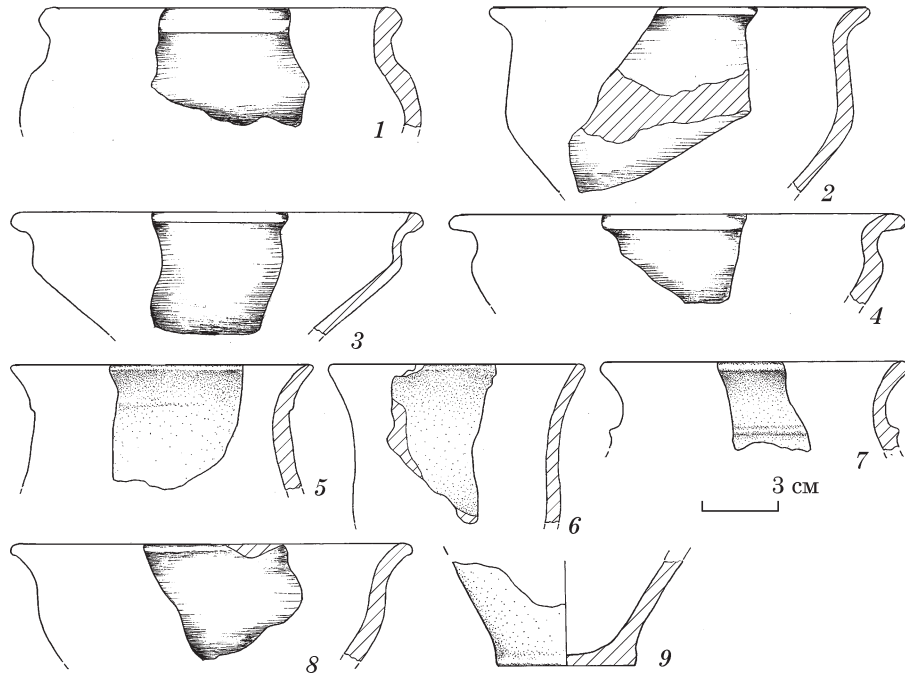

Табл. 20. Кераміка зі споруди 75 вельбарської культури: 1—4 — гончарна; 5—9 — ліпна

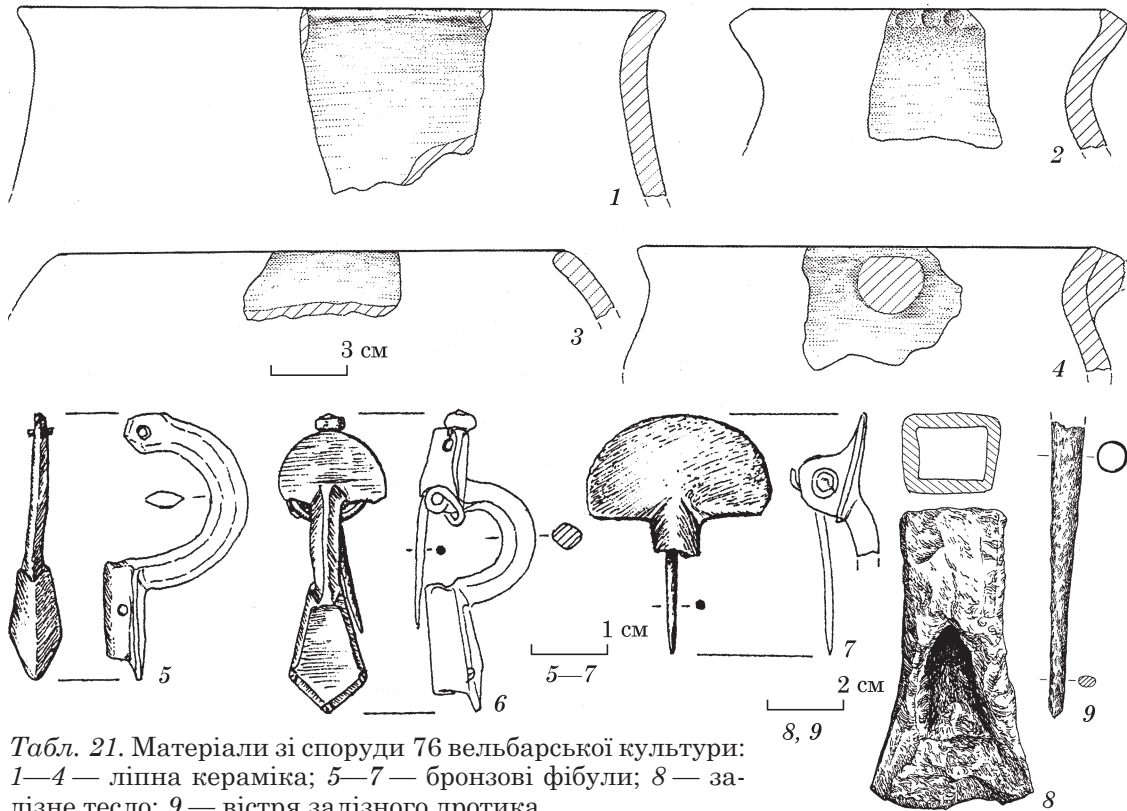

Табл. 21. Матеріали зі споруди 76 вельбарської культури: 1—4 — ліпна кераміка; 5—7 — бронзові фібули; 8 — залізне тесло; 9 — вістря залізного дротика

РОЗДІЛ 3. РАНЬОРИМСЬКИЙ ЧАС

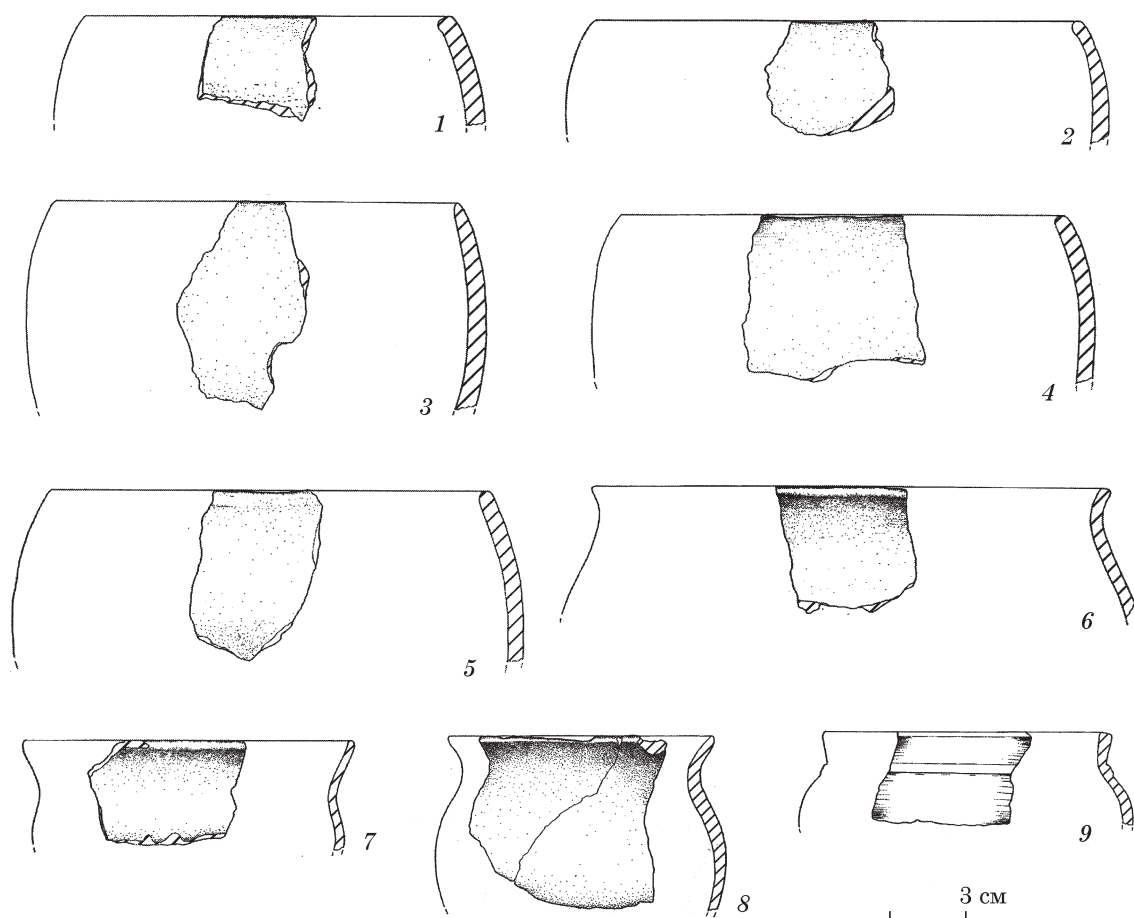

Табл. 22. Кераміка вельбарської культури з культурного шару (2010 р.): 1—8 — ліпна; 9 — гончарна

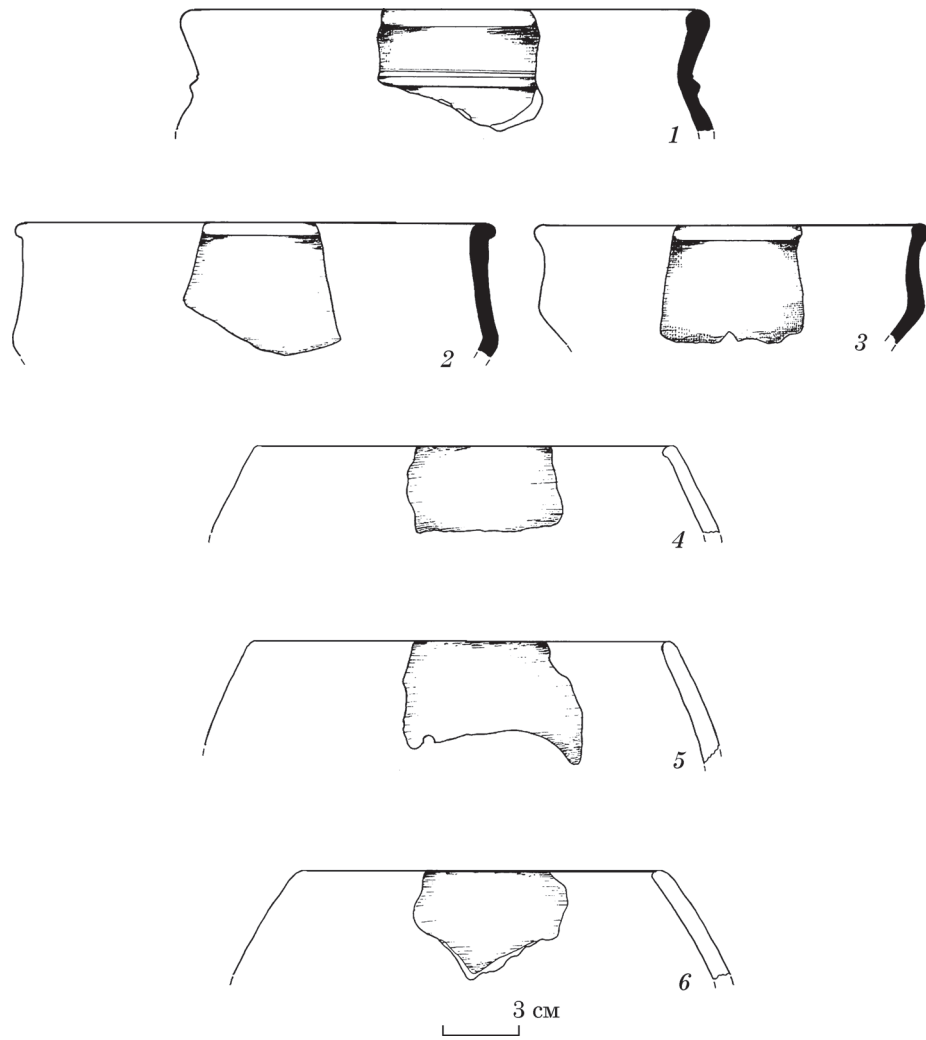

Табл. 23. Кераміка вельбарської культури з культурного шару (2013 р.):
1—3 — гончарна; 4—6 — ліпна

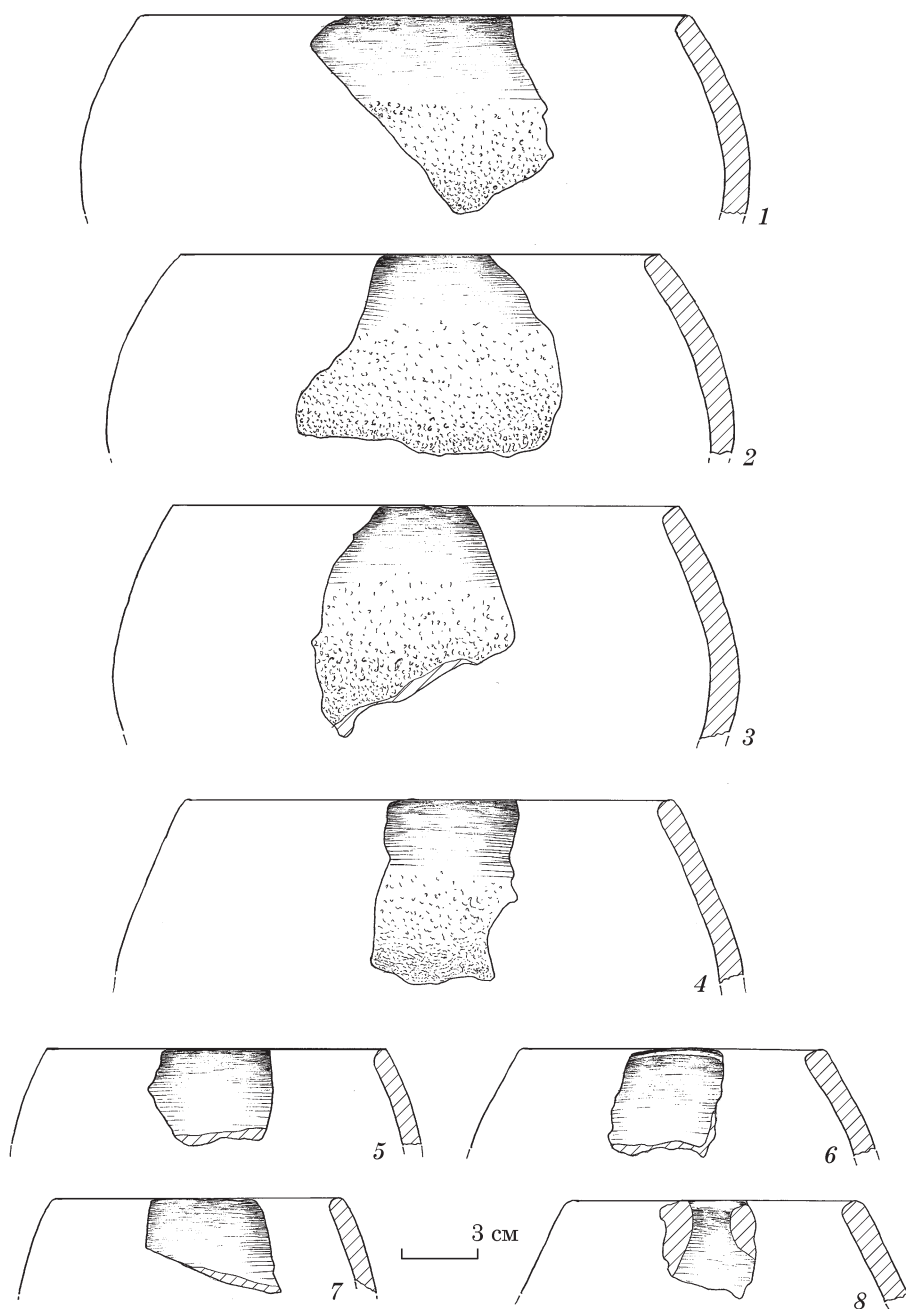

Табл. 24. Ліпна кераміка вельбарської культури з культурного шару (2012 р.)

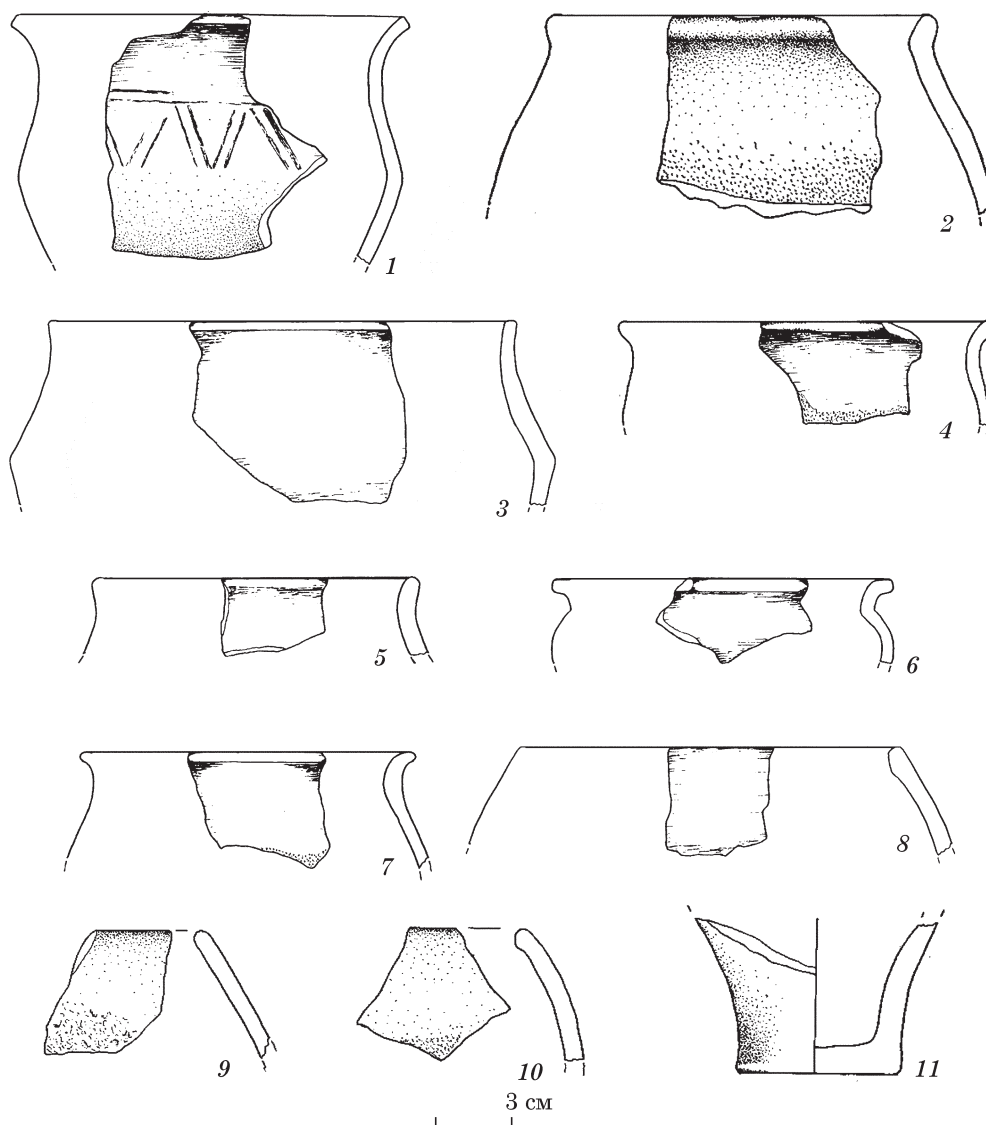

Табл. 25. Липна кераміка вельбарської культури з культурного шару (2013 р.)

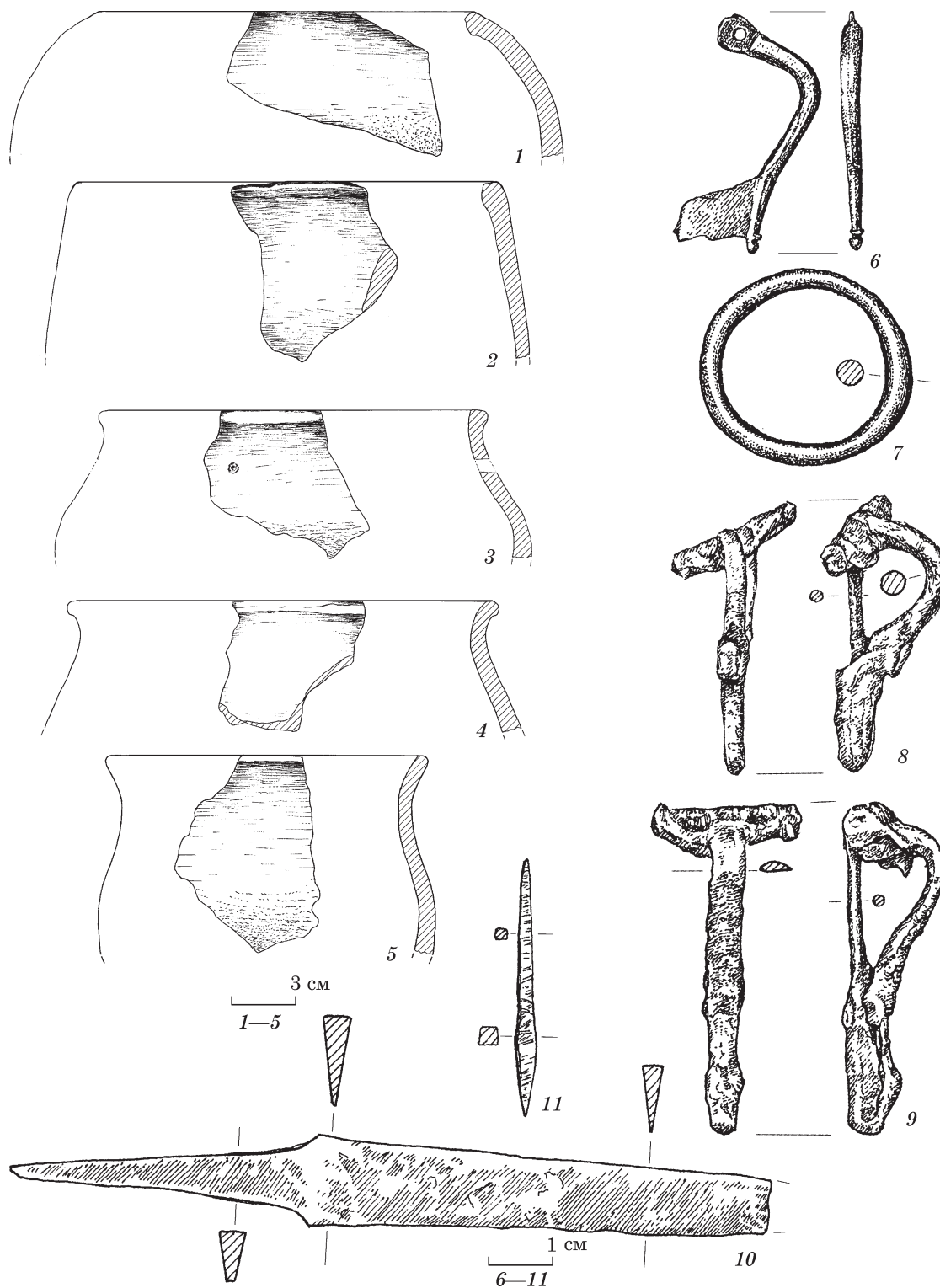

Табл. 26. Матеріали вельбарської культури з культурного шару (2011 р.): 1—5 — ліпна кераміка; 6 — бронзова фібула; 7 — металеве кільце; 8, 9 — залізні фібули; 10 — залізний ніж; 11 — вістря стріли

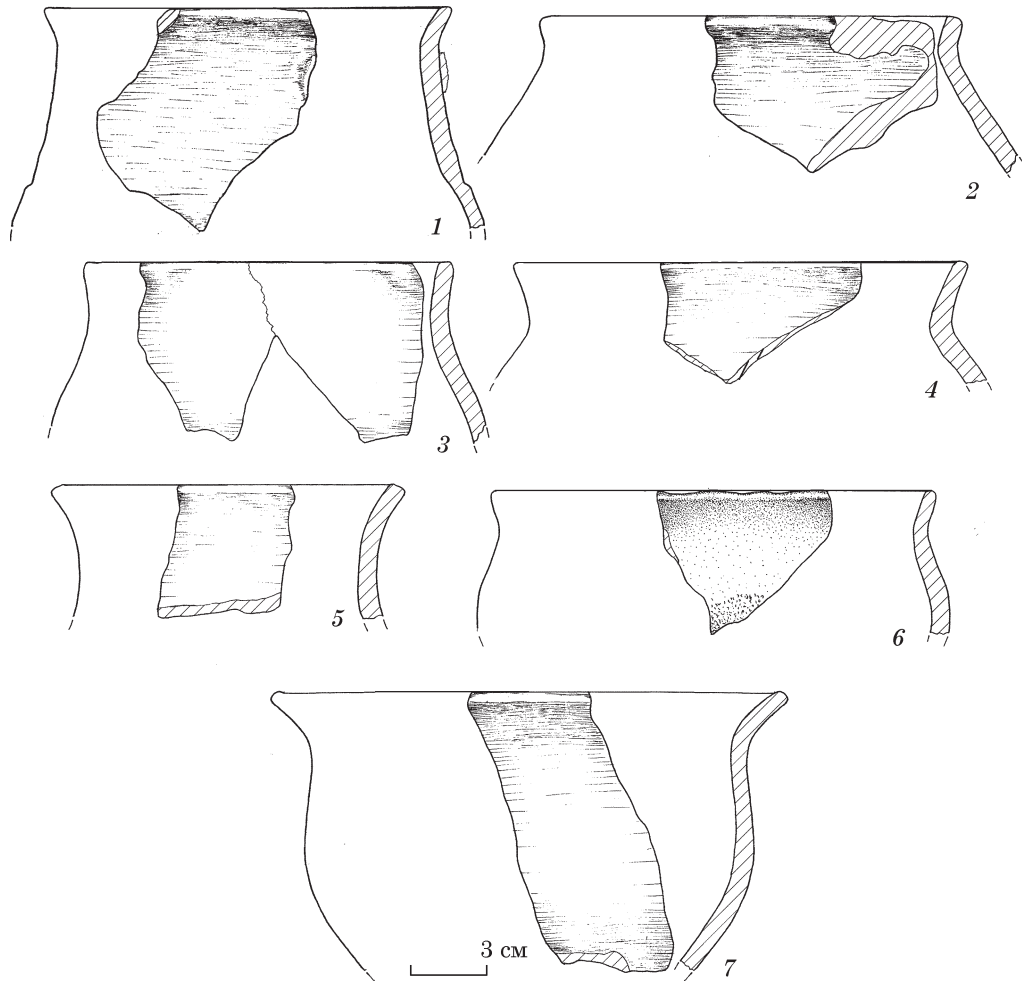

Табл. 27. Ліпна кераміка вельбарської культури з культурного шару (2012 р.)

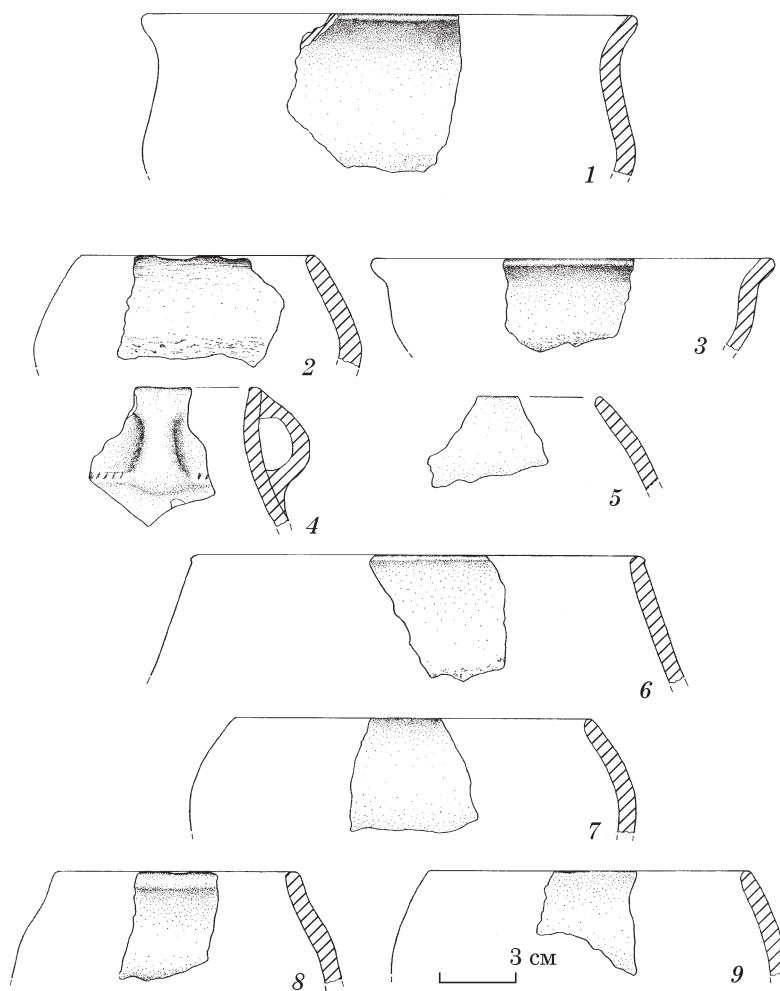

Табл. 28. Липна кераміка вельбарської культури з культурного шару (2010 р.)

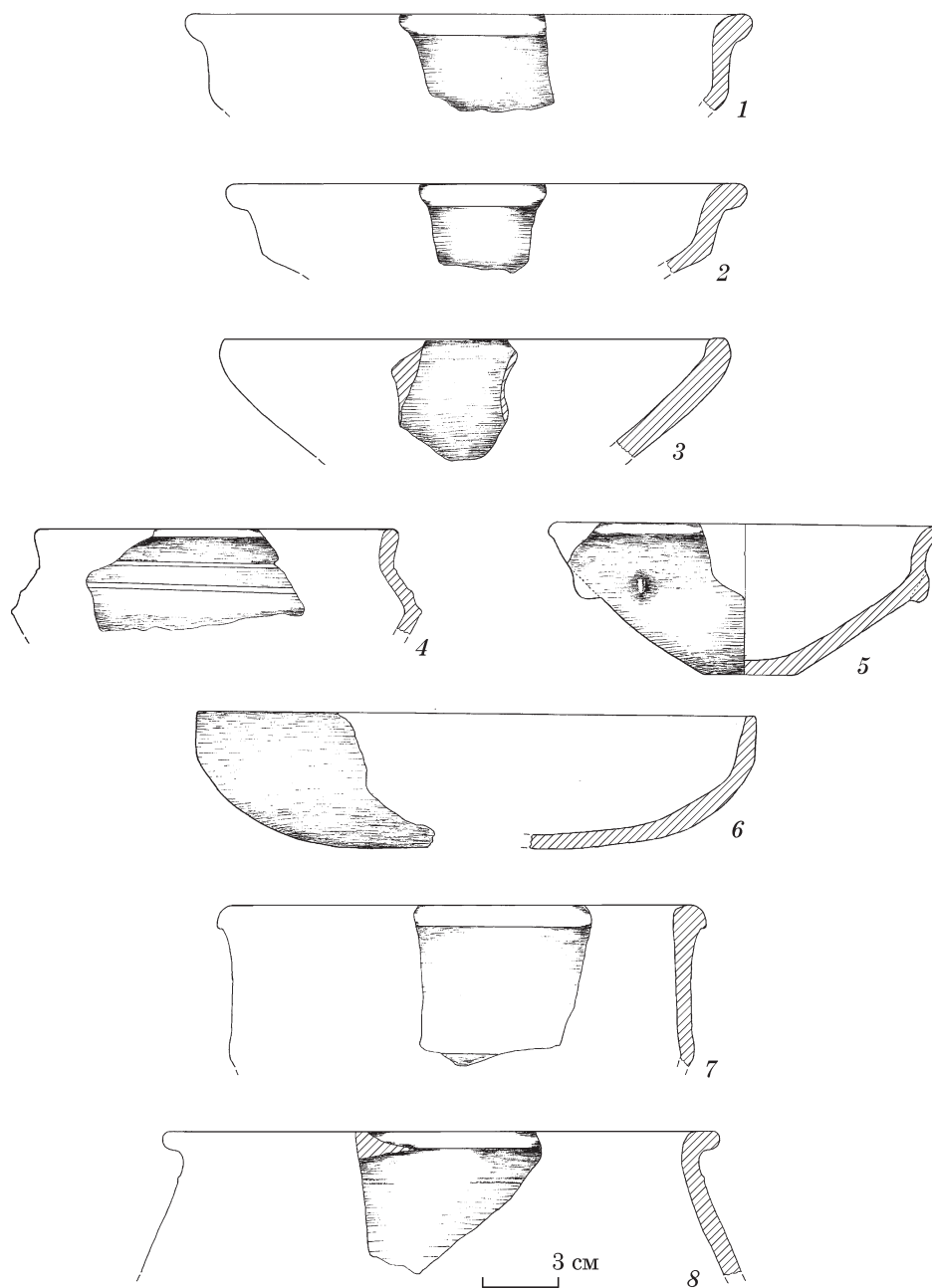

Табл. 29. Кераміка вельбарської культури з культурного шару: 1—4, 7, 8 — гончарна; 5, 6 — лісна

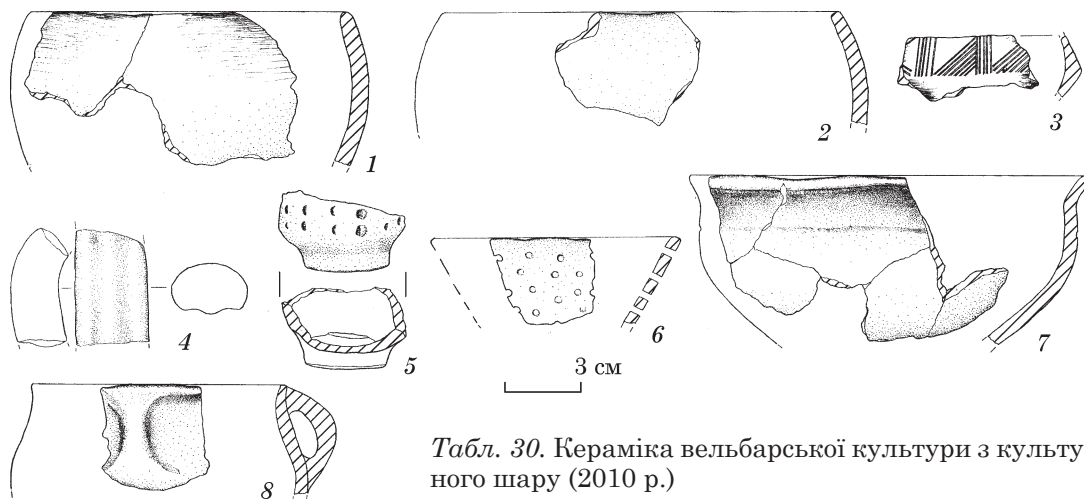

Табл. 30. Кераміка вельбарської культури з культурного шару (2010 р.)

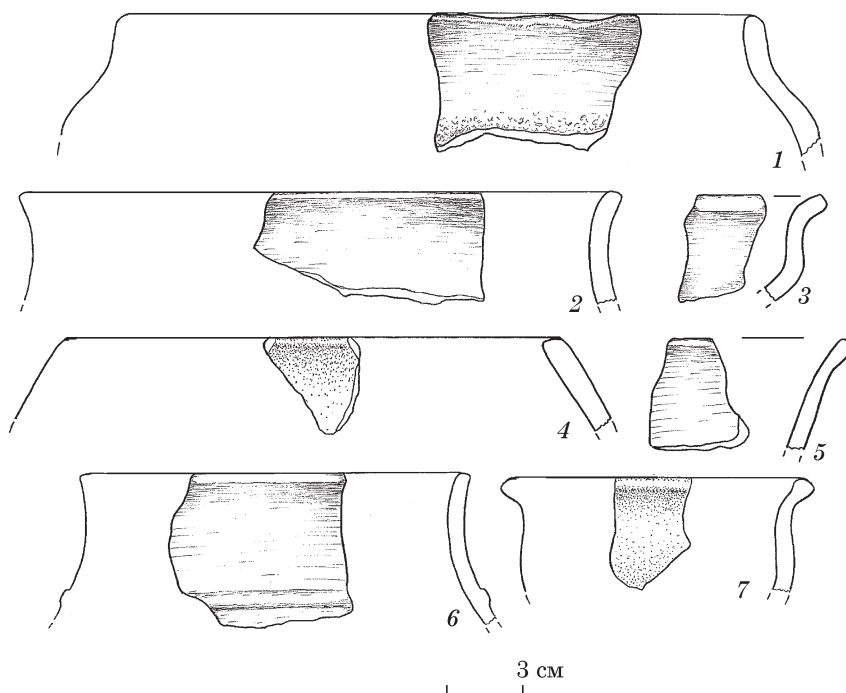
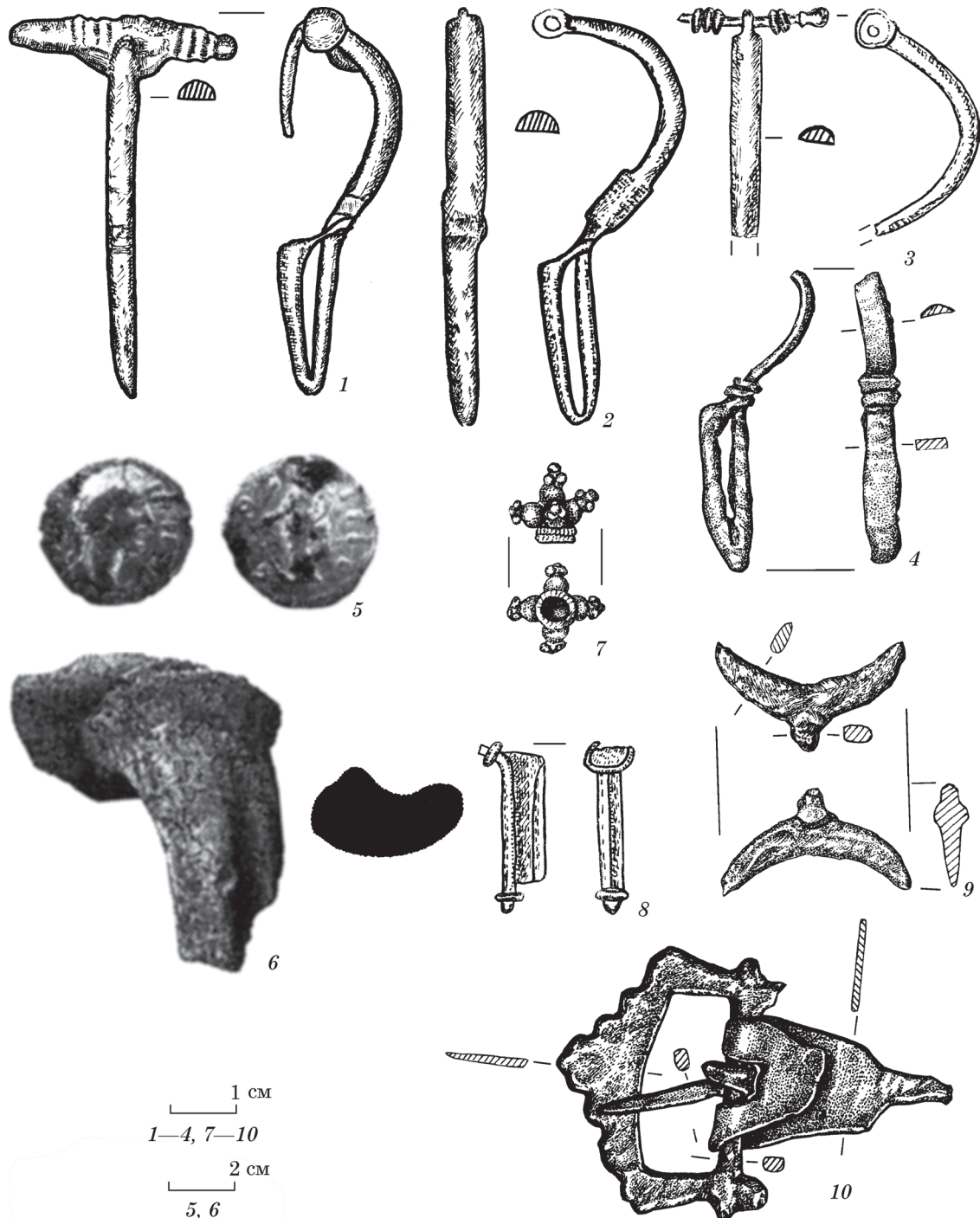

Табл. 31. Ліпна кераміка з культурного шару (2014 р.), культури:
1—5 — вельбарська; 6 — лужицька; 7 — поморсько-кльошова

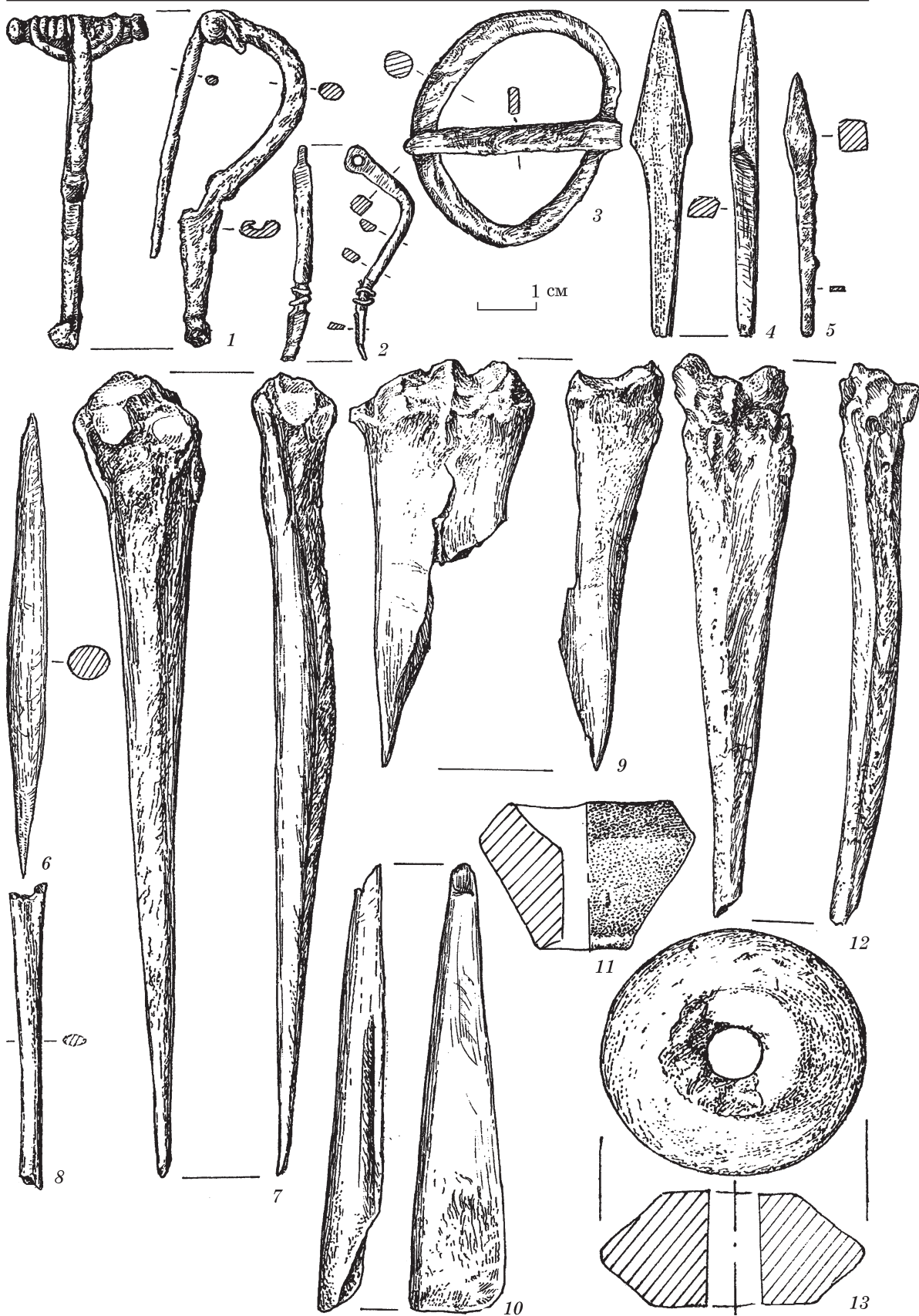

[58]

Табл. 32. Індивідуальні знахідки з культурного шару (2013 р.): 1—4 — залізні фібули; 5 — срібний денарій; 6 — ручка світлоглиняної амфори; 7 — фрагмент виробу із зерню; 8 — фрагмент приймача бронзової фібули; 9 — шпора; 10 — пряжка

Табл. 33. Матеріали з культурного шару (2010 р.): 1 — залізна фібула; 2 — бронзова фібула; 3 — залізна пряжка; 4 — вістря стріли з рогу; 5 — залізне вістря стріли; 6, 7, 9 — кістяні проколки; 8 — кістяна голка; 10 — виріб з кістки; 11, 13 — глиняні прясла

РОЗДІЛ 3. РАНЬОРИМСЬКИЙ ЧАС

РОЗДІЛ

СЛОВ'ЯНО-РУСЬКА ДОБА

1. ПРАЗЬКА КУЛЬТУРА

ОПИС ОБ'ЄКТІВ

Житло 125 (рис. 19; фото 12) виявлене під час зачистки долівки житла 122 вельбарської культури — котлован був вирізаний у його південно-східній частині.

Це була незначно заглиблена у заповнення житла 122 споруда чіткої квадратної форми, орієнтована кутами за сторонами світу. Розміри житла $3,6 \times 3,5$ м, висота стін не зафіксована.

Як підлогу слов'яни використовували долівку житла вельбарської культури, яка була підсипана болотною, чорною землею і дуже добре утоптана. Оскільки стіни слов'янського житла були не материковими, а вирізані у легкому заповненні вельбарського житла, слов'яни зміцнили їх вогнетривкою білою глиною. Товщина обмазки 20 см, зафіксована висота — 0,18—0,2 м від рівня долівки.

У трьох кутах житла зафіксовано три потужні стовпові ями, причому ці

ями частково виступали за межі котловану. Очевидно, що стіни житла мали зрубну конструкцію, а нижня частина цих стін була вимощена білою глиною.

У північній частині житла, ближче до північного кута розміщувалася глиняна піч. Конструкція цієї печі теж є своєрідною. Її основу було вимощено цією ж білою вогнетривкою глиною. Для будівництва склепіння слов'яни використали шматки пропеченої глиняної обмазки, знайденої, очевидно, десь поблизу у рештках житла вельбарської культури. Цю обмазку вони зміщували із білою глиняною масою. Піч була зруйнована і зверху виглядала як потужний завал глиняної обмазки розмірами $1,6 \times 1,36$ м та товщиною до 0,8 м над рівнем долівки. Черинь печі мав підковоподібну форму, розмірами $0,6 \times 0,8$ м, товщина череня 2—4 см. Черинь добре випалений, темно-сірого кольору. Товщина правої бокової стіни фіксується за глиняною основою — 0,2 м.

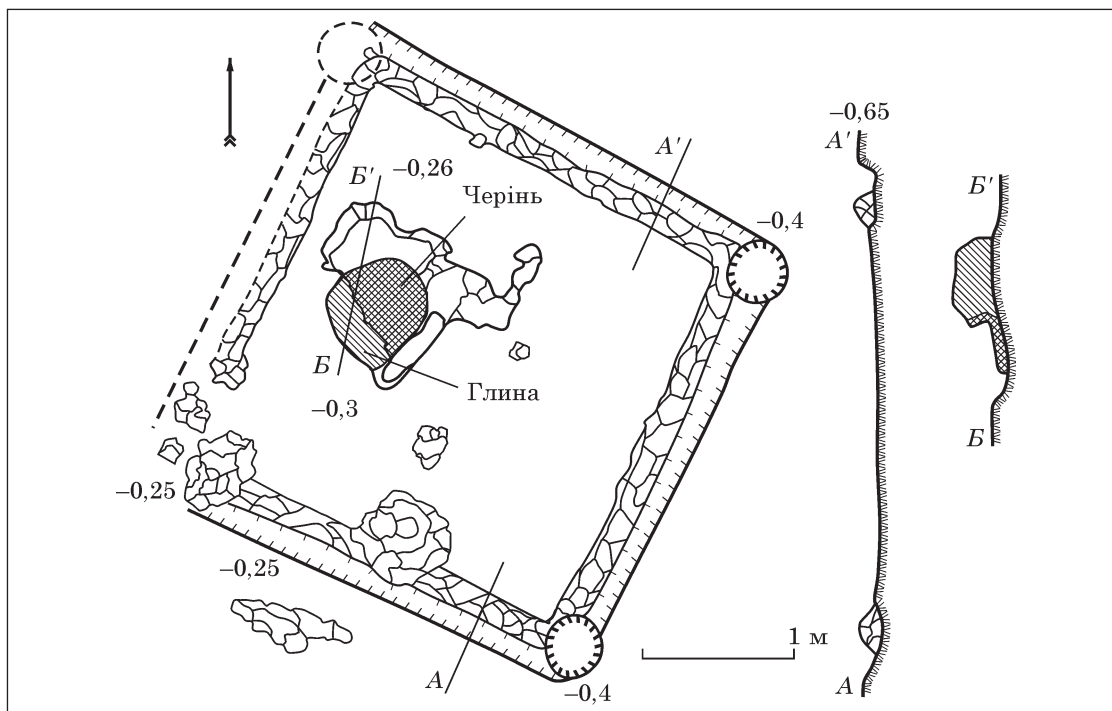

Рис. 19. Житло 125: план і перерізи

Фото 12. Житло 125

За стіною житла та над південно-східною стіною посередині були купки білої, очевидно, невикористаної глини.

Поблизу поселення і в його найближчих околицях такої глини немає. Очевидно, вона була принесена здалеку. Посередині долівки, перед

Фото 13. Житло 125, піч

завалом печі було виявлено велику кількість ліпної кераміки празької культури. Ліпною керамікою було також підкладено черинь печі (фото 13).

Судячи з форм ліпних горщиків, житло належить до кінця V — першої половини VI ст. (табл. 34).

Житло 126 (рис. 20) виявлене при зачистці передматерикового жовто-сірого піщаного шару на глибині 0,8 м від денної поверхні. Оскільки стіни

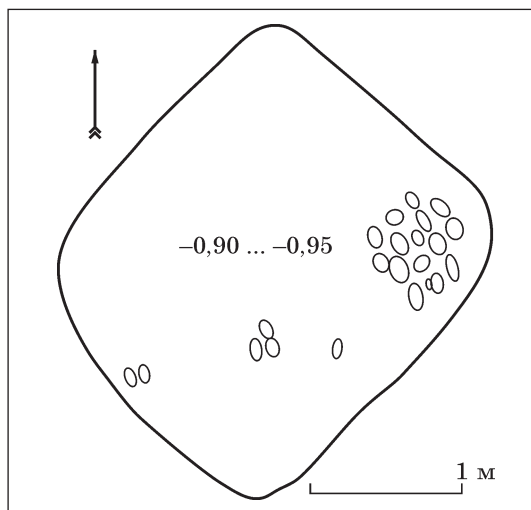

Рис. 20. Житло 126: план

житла внаслідок сипучого піщаного ґрунту збереглися досить погано (досліджена їх висота 0,05—0,1 м), його вдалося простежити лише за контурами середньо втоптаній глиняної долівки. Житло підквадратне в плані, розмірами 2,3 × 2,6 м. У східному

Фото 14. Житло 126, відреставрований посуд

його куті містились залишки опалювального пристрою, що являли собою завал випалених глиняних вальків, змішаних з печиною, вугликами та фрагментами кераміки. Зважаючи на погану збереженість котловану споруди, до знахідок з неї були зараховані фрагменти кераміки, виявлені лише на долівці та у рештках опалювального пристрою. Це виключно ліпні, недбало сформовані горщики дзбаноподібної форми зі слабо відігнутими назовні та заокругленими простими вінцями. Із заповнення житла реставровано чотири цілі форми такого посуду різних розмірів (фото 14; табл. 35).

ІНВЕНТАР

Кераміка

Невеликий за розмірами цілий горщик, виявлений у житлі 125, має достатньо стрункі пропорції, плече розміщене у верхній третині висоти, вінця короткі ледь відігнуті (табл. 34, 4). Ще три верхні частини належать посудинам, вочевидь, подібним за формою горщику описаному вище, але які

відрізняються більш високими і сильніше відігнутими вінцями (табл. 34, 1, 5, 7). Дві з цих посудин є і значно більшими за розмірами. Ще два горщики мають більш присадкуваті пропорції, а їх плечики виражені сильніше (табл. 34, 3, 4). Ще один фрагмент верхньої частини посудини має наліпний валик під короткими, злегка відігнутими назовні вінцями (табл. 34, 2). Цей горщик, на відміну від решти, був широко відкритим та мав слабо виражені плечики. Окрім того, із житла походять три нижніх частини горщиків (табл. 34, 8—10), денце одного з них має невелику закраїну.

Всі типи посуду є характерними для найранішого етапу празької культури (друга половина V — початок VI ст.).

Вироби з кістки

Крім кераміки, у житлі ранньосередньовічних слов'ян знайдено два лошила, виготовлені з ребра тварин. Вони мають сильно стерту поверхню. Їх довжина становить 20 та 24 см (табл. 34, 11, 12).

2. РАЙКОВЕЦЬКА КУЛЬТУРА

ОПИС ОБ'ЄКТІВ

Житло 117 (рис. 21; фото 15) зафіксовано на глибині 0,7 м від сучасної поверхні, контури виділялися чорним, насиченим кольором з великою кількістю уламків глиняної обмазки. Житло мало прямокутну форму розмірами 4,1 × 4,4 м та висоту стін 0,4 м від рівня долівки. Стіни дещо похилі до долівки, насиченої землею сірого кольору та утрамбованої. Утрамбований прошарок долівки завтовшки 2—3 см. Житло орієнтоване кутами за сторонами світу.

Посередині протилежних стін знаходилися стовпові ями округлої форми діаметром 0,35—0,4 м та глибиною 0,66—0,77 м від рівня долівки. Ще дві стовпові ями розміщені у східному куті житла за пічкою. Їх діаметр 0,3 м, глибина 0,55—0,6 м від рівня долівки. Очевидно, стовпи, що стояли тут, якимось чином пов'язані з конструкцією пічки. Можливо вони укріплювали частину дерев'яної стіни, до якої примикала піч. Піч була глиняною і розміщала у східному куті. Вона мала чітку підковоподібну форму роз-

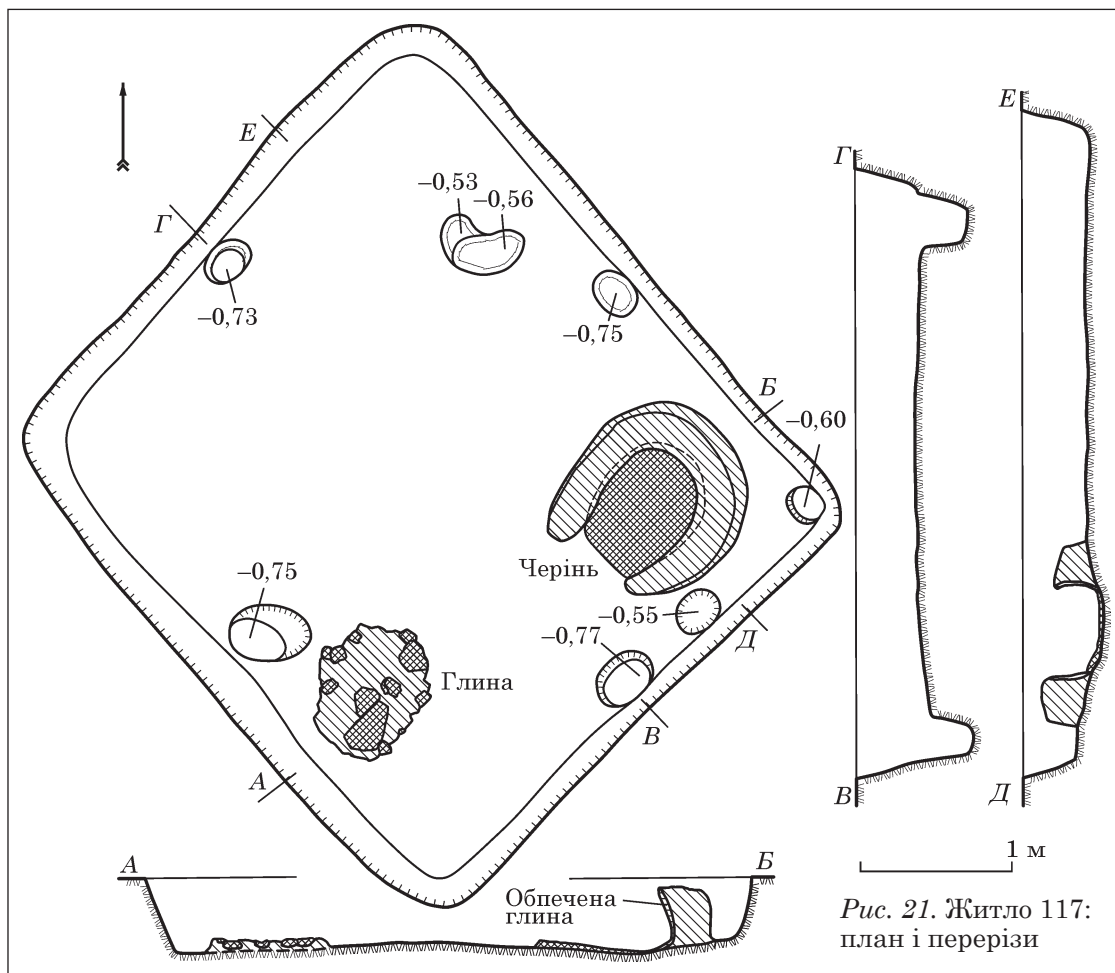

Рис. 21. Житло 117:
план і перерізи

Фото 16. Житло 117, піч

мірами 1,2 × 1,3 м і висоту 0,32—0,4 м від рівня долівки. Стіни печі округлі, валикоподібні, шириною 0,3—0,32 м. Збереглася задня частина (фрагмент) з плоским верхом. Черинь глиняний, потужний, підковоподібний, розмірами 0,6 × 1,1 м та товщиною 2—3 см (фото 16).

Під північно-західною стіною знаходилося вогнище, викладене глиняними валиками та шматками глиняної обмазки, яке мало округлу форму діаметром 0,8 м. На вогнищі, між валиками, було багато попелу та шматків вугілля разом із обгорілими дровами. У північному куті знаходилося заглиблення овальної форми, розмірами 0,3 × 0,6 м та глибиною 0,53—0,56 м від рівня долівки. Можливо це залишки від вкопаного стовпа, а можливо яма для якоїсь посудини.

Заповнення житла мало неоднорідний характер. У верхніх шарах воно було щільним з великою кількістю знахідок, а при долівці розпушеним, практично без знахідок. На долівці та поблизу печі знайдено значну кількість уламків ліпного посуду та посуду підправленого на гончарному колі (табл. 36). З них перші складають 57 фрагментів, другі — 32 уламки. Останні мали на поверхні прокреслений

орнамент у вигляді прямих або хвилястих ліній. Ліпні посудини були прикрашені по краю вінець пальцевими вдавленнями (табл. 36, 6, 9).

Посуд представлений невеликими горщиками з крутими плечиками та середньої товщини стінками. Такими є посудини підправлені на гончарному колі. Ліпний посуд складається з великих горщиків з дещо відігнутими вінцями та похилими плечиками. Стінки дуже товсті, містять грубі домішки, сильно випалені. Над долівкою на глибині 0,8 м від рівня виявлення житла з допомогою металошукача виявлено срібну лунницю (табл. 37, 4) та деформовану срібну фібулу (табл. 37, 1), а також уламок жорен виготовлених з каменя-пісковика.

Звертає увагу відсутність у заповненні кісток тварин.

Споруда 68 (рис. 22; фото 17) виявлена на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні.

Споруда мала квасолеподібну форму, орієнтовану довгою віссю за лінією

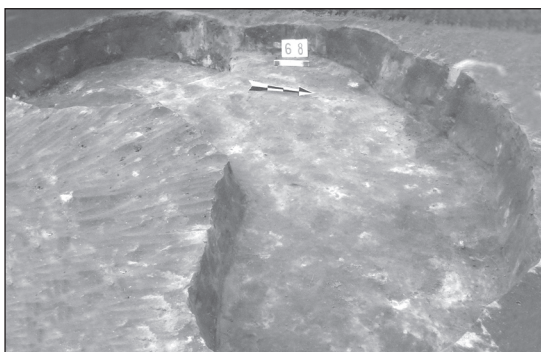

Фото 17. Споруда 68

схід—захід. Розміри об'єкта $4 \times 1,6$ м, висота стін $0,23$ — $0,32$ м від рівня дна. Стіни прямовисні, дно рівне. У південному куті споруди знаходилася підвальна яма овальної у плані форми розмірами $1,4 \times 1,8$ м та глибиною $0,4$ м від рівня дна споруди. Стіни ями ледь звужені до дна, дно рівне.

Заповнення споруди складалося з темного гумусу з домішкою вугілля, попелу, червонуватих крапель, глиняної обмазки і є характерним для заповнення об'єктів слов'янського часу на поселенні.

У заповненні виявлено ліпну кераміку у кількості 15 уламків, які належали грубим, товстостінним посудинам з дещо відігнутими назовні вінцями, оздобленими пальцевими вдавленнями по краях, та денцями із закраїною. Посуд характерний для райковецької культури, зокрема її ранньої фази (VIII ст.) (табл. 38).

ІНВЕНТАР

Кераміка

Кераміка є найчисельнішою категорією знахідок. Посуд складається з ліпних, кружальних горщиків та ліпних горщиків підправлених на гончарному колі. Стінки посудин товсті, добре випалені, зі значною домішкою

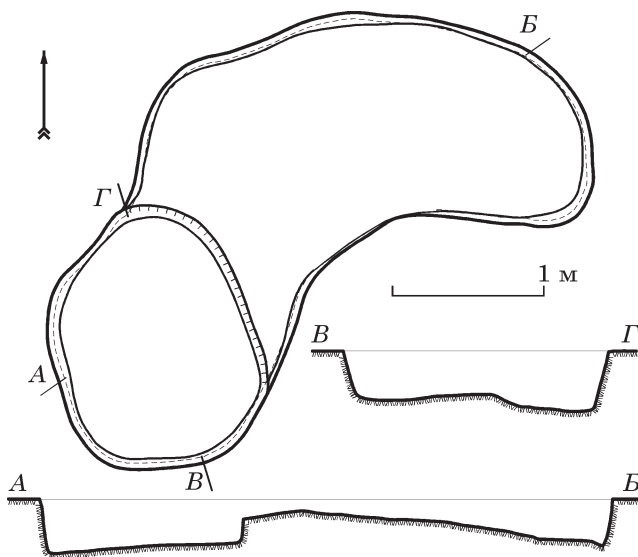

Рис. 22. Споруда 68: план і перерізи

піску, товченого каміння, полови. Низку горщиків прикрашено на тулубі кількома рядами хвилястих ліній.

Ліпні горщики часто мають пальцеві вдавлення по краю вінця. Цілий глечик зі споруди 69 прикрашений по спинці низкою врізних ліній (табл. 38, 4). Один з ліпних горщиків, виявлений у 2011 р., має на плечиках орнамент у вигляді пальцевих вдавлень (табл. 39, 3).

Гончарний горщик, знайдений під час розкопок 2011 р., під вінцями прикрашений врізними лініями (табл. 39, 4). Він має потовщені валикоподібні вінця. Під час досліджень 2014 р. також були виявлені грубогончарні горщики райковецької культури (табл. 39, 6, 7). Орнаментовані посудини хвилястим та лінійним врізним орнаментом. Поверхня посудин шорстка, основним потовщувачем є домішка крупнозернистого шамоту.

За формою всі горщики стрункі, з добре вираженими плечиками та відхиленими назовні вінцями (табл. 36).

Серед керамічного комплексу райковецької культури поселення є ліп-

лені від руки миски — дві з них виявлені у 2010 р. Одна з них конічної форми із закраїною-уступом з внутрішньої сторони вінець для встановлення покришки (табл. 40, 5), друга — глибока, лійчастої форми (табл. 36, 10).

Вірогідно, із райковецькими матеріалами слід пов'язувати фрагмент глиняної сковорідки (табл. 39, 8).

Вироби з кольорових металів

У житлі 117 знайдено значну кількість предметів із кольорових металів, в тому числі з білого металу, що свідчить про заможність його мешканців. Найважливішими і найцікавішими є срібні та прикраса — лунниця. Фібула дуже поганої збереженості, виготовлена із неякісного срібла (табл. 37, 1), деформована. Довжина фібули 4 см. Голка не збереглася.

Виявлена на поселенні лунниця доброї збереженості (табл. 37, 4). Має овальну форму. Два кінці завершуються змієподібними голівками. Основа прикрашена чотирма пуповинками. Зверху до прикраси припаяна трубка для пронизування нитки. Розміри лунниці 4 × 3 см, товщина 1—1,5 мм.

Лунниці як жіночі прикраси широко побутували у культурі слов'ян

VIII—XI ст., можливо, і в подальшому часі. На Волині відомо кілька таких виробів, але вони належать до пізнього (давньоруського) часу¹.

Невідоме призначення мають: бронзова накладка-бляха з кільцем (табл. 37, 10) та пінцетоподібна бронзова лопаточка (табл. 37, 8).

До залізних виробів, знайдених у житлі 117 належать: ніж, шило, замковий стержень (табл. 37, 3, 9, 11) та залізне кільце (табл. 37, 2).

Крім того, у житлі знайдено точильний брусок, добре випалений тягарець та біконічне прясло (табл. 37, 5, 7).

1 Лунниця моравська або виготовлена під моравським впливом. Від часу появи такі вироби поширюються на райковецьких пам'ятках. У Молдові до райковецького горизонту належить лунниця з поселення Бранешти 1 [Рафалович, 1972, рис. 36, 4; Reabțeva, 2015, с. 169, табл. 4]. Наприкінці IX — на початку X ст. в Моравії зустрічаються як «трирогі», так «дворогі» литі лунниці, а також лунниці з дериватами рослинних паростків. У низці випадків «ріжки» прикрашені імітацією зерні чи пташиними голівками, як у даному випадку (С. Р.).

РОЗДІЛ 4. СЛОВ'ЯНО-РУСЬКА ДОБА

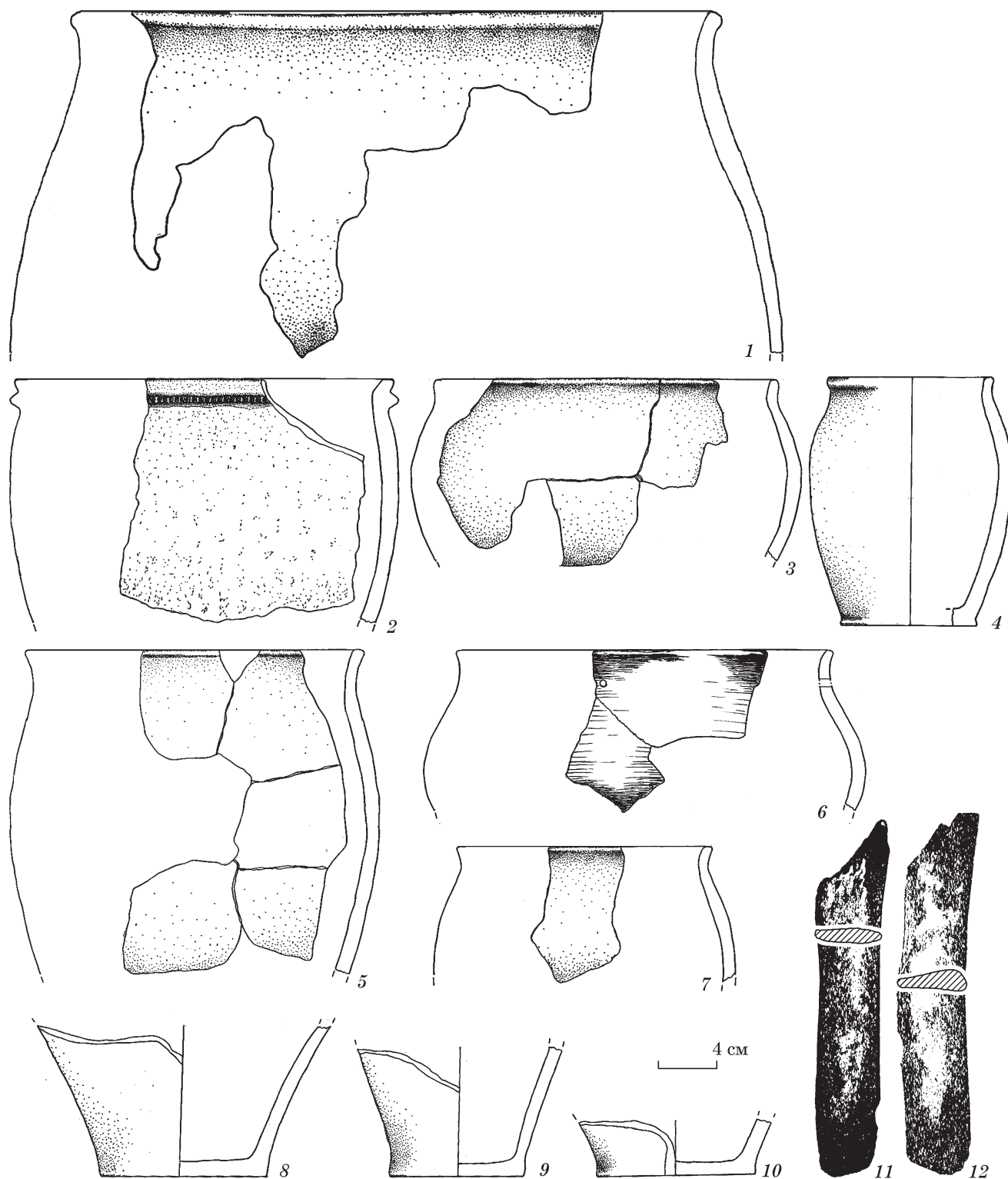

Табл. 34. Матеріали з житла 125 празької культури: 1, 3, 5, 7, 8, 10—12 — заповнення котловану; 2, 4, 6, 9 — з печі

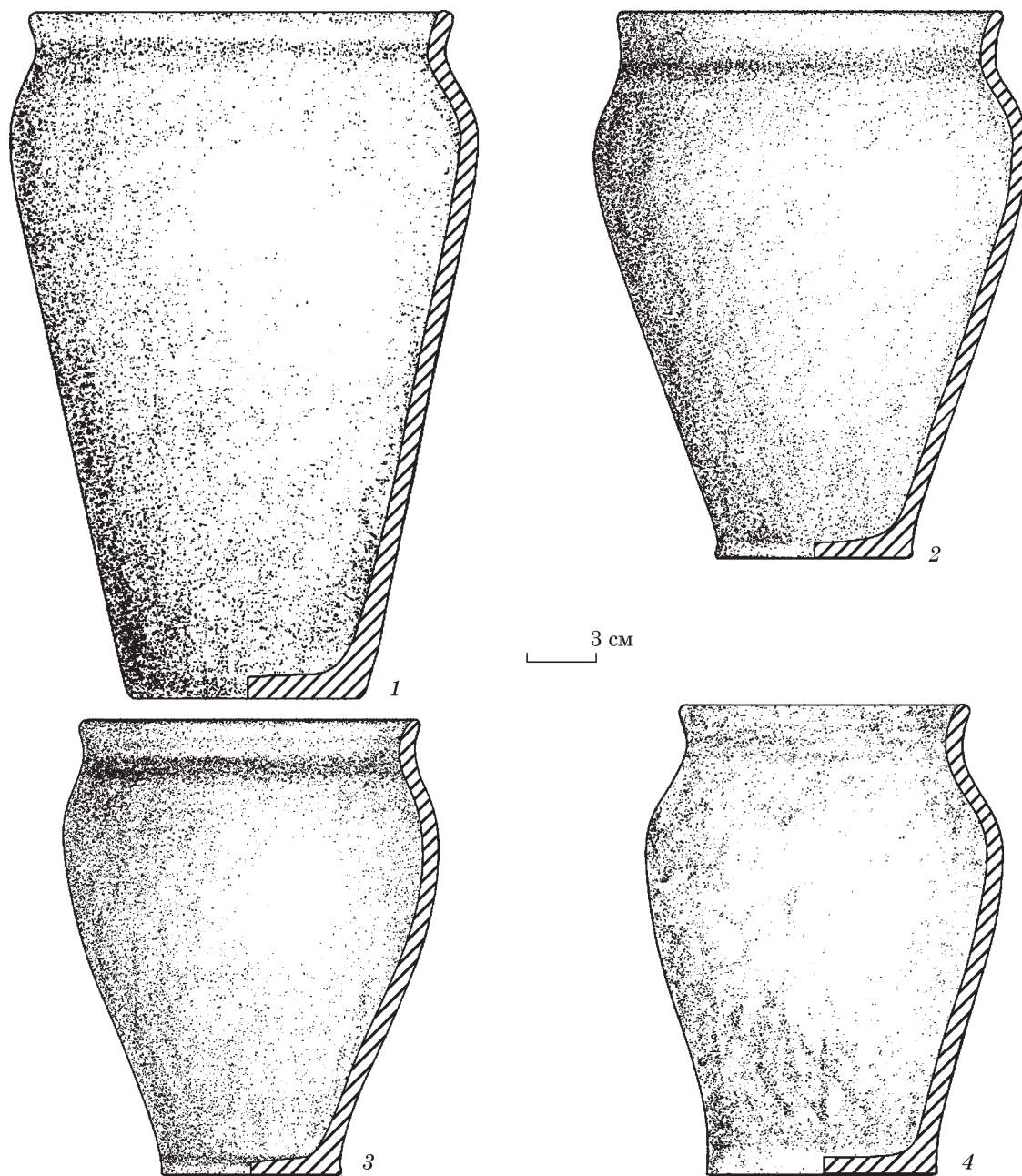

Табл. 35. Кераміка з житла 126 празької культури

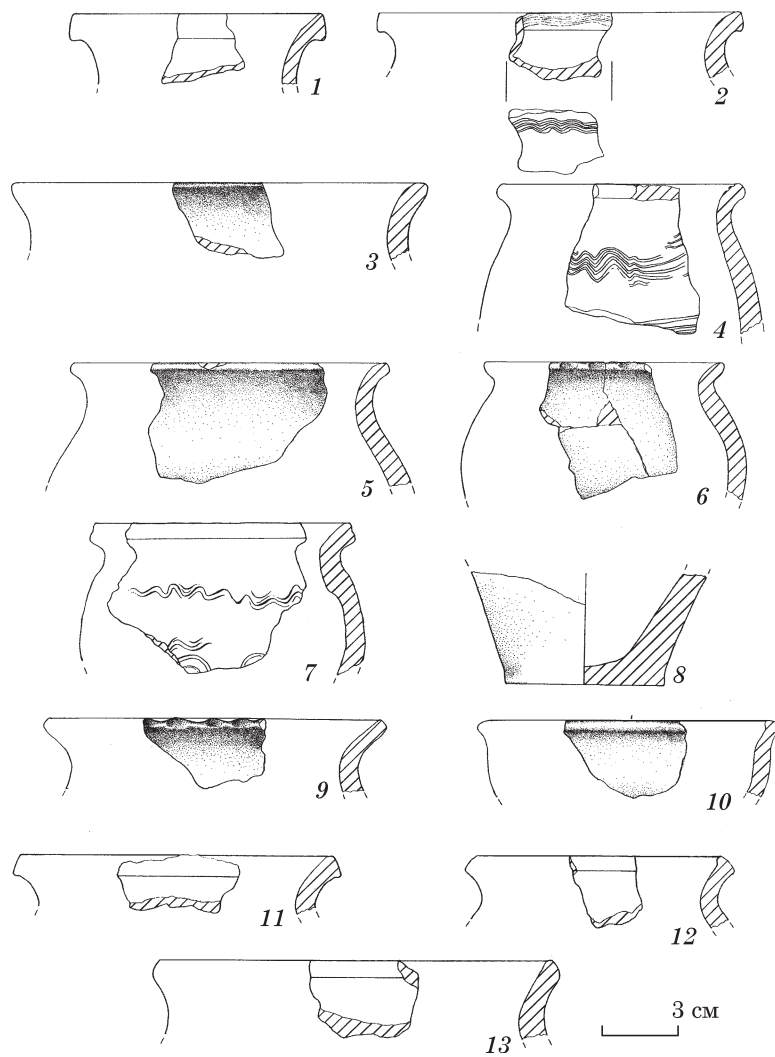
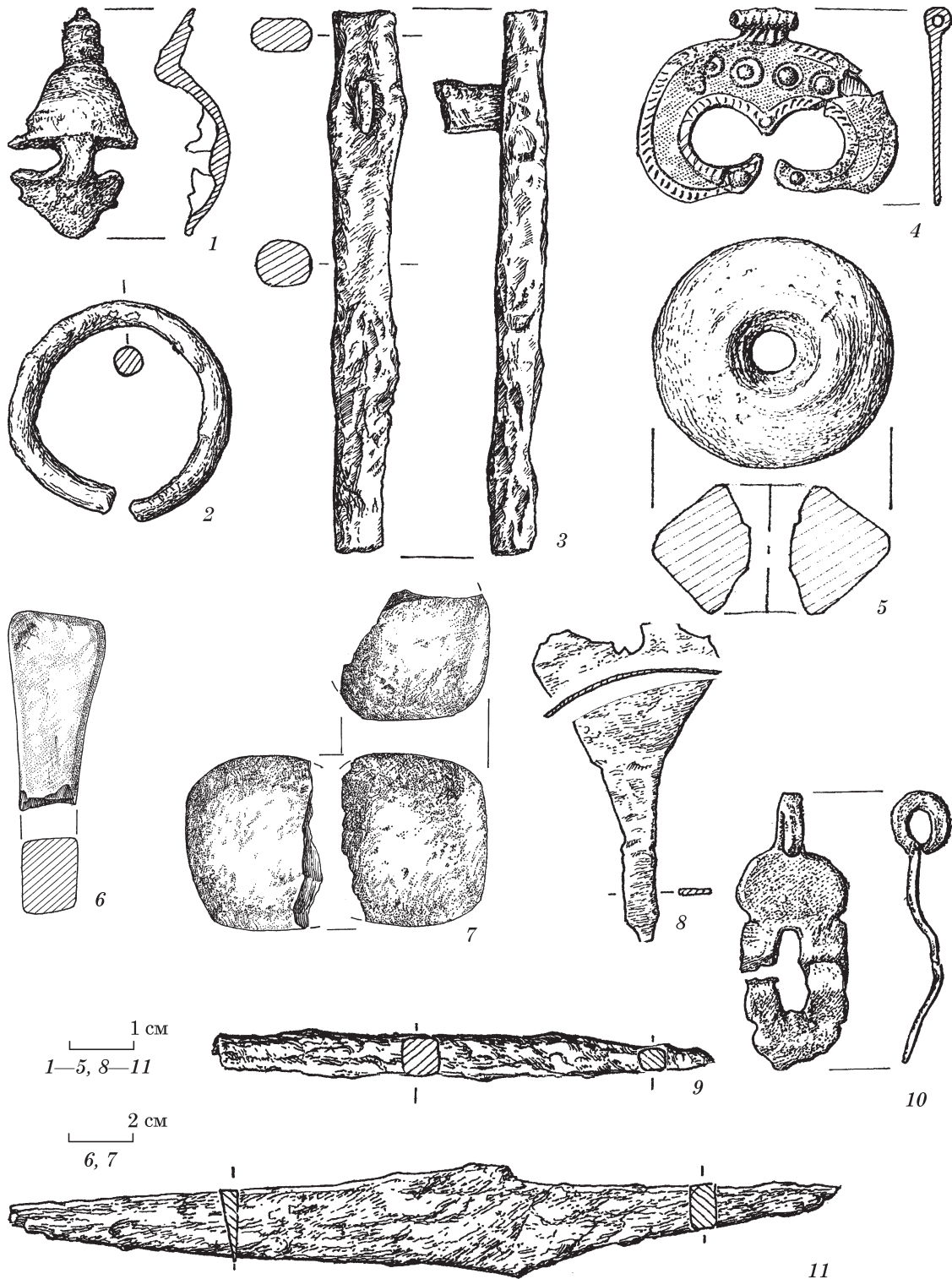

Табл. 36. Кераміка з житла 117 райковецької культури

[72]

Табл. 37. Матеріал з житла 117 райковецької культури

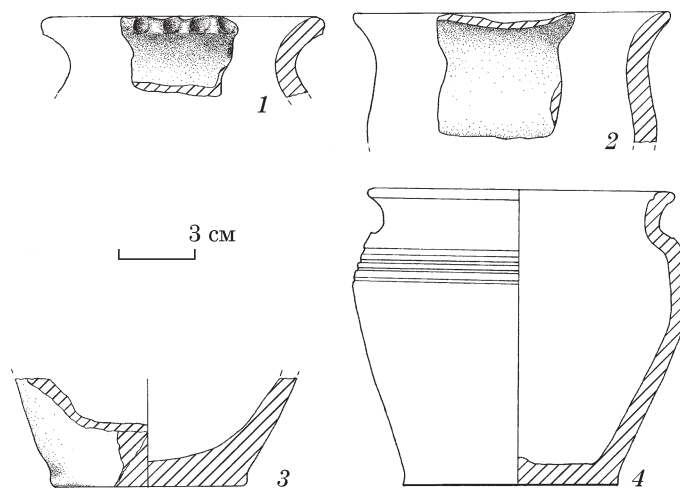

Табл. 38. Кераміка зі споруди 69 райковецької культури

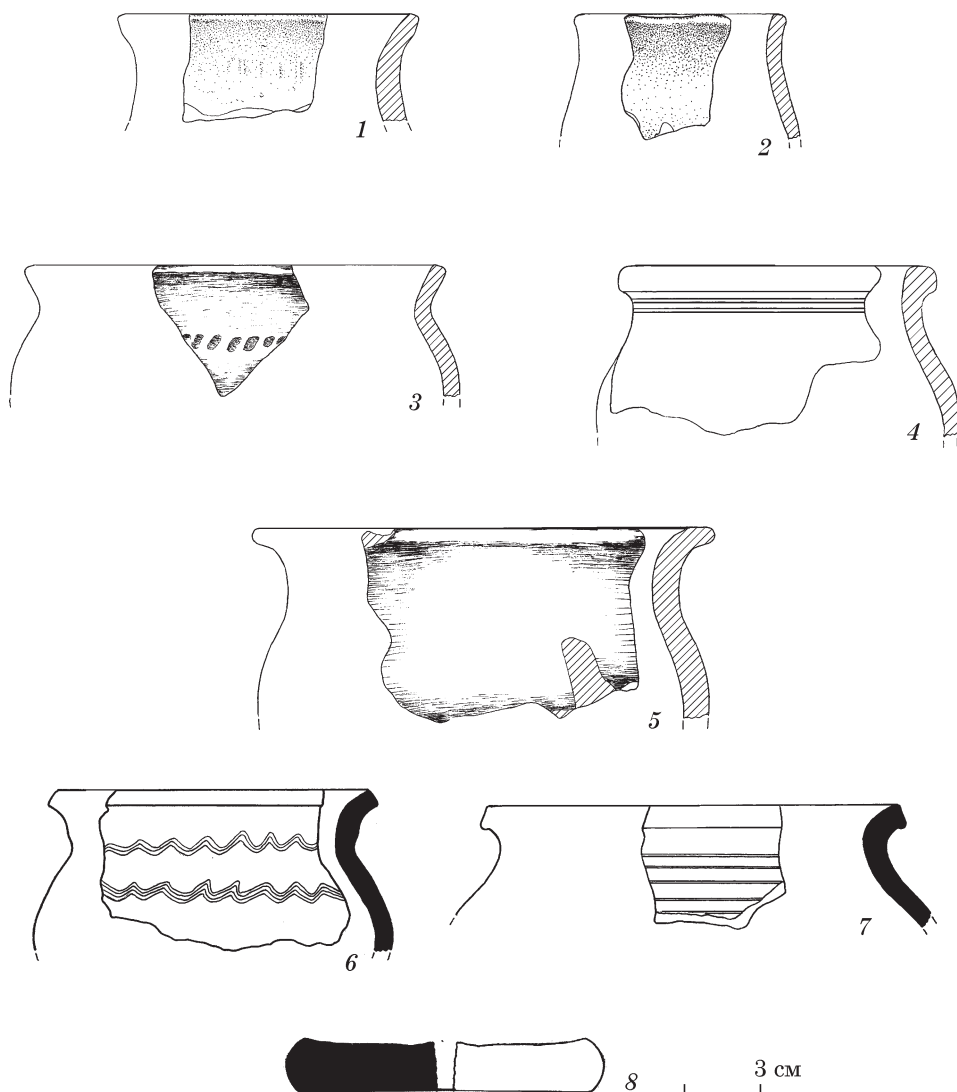

Табл. 39. Кераміка райковецької культури з культурного шару: 1—5 — розкоп 1-24 (2011 р.); 6—8 — розкоп 1-23 (2014 р.)

РОЗДІЛ 4. СЛОВ'ЯНО-РУСЬКА ДОБА

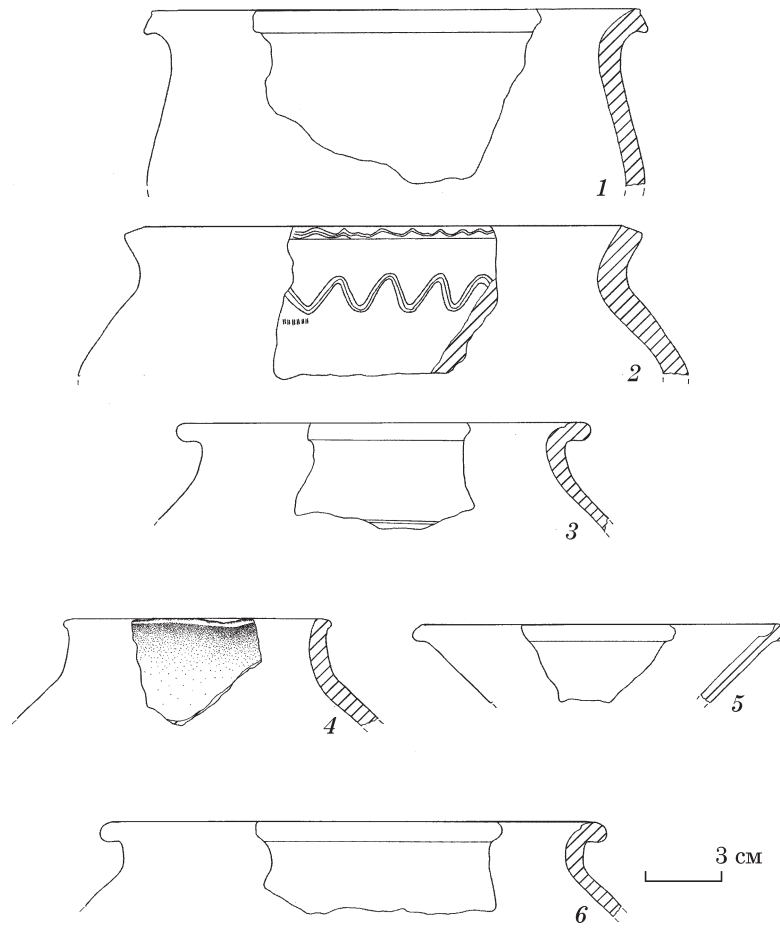

Табл. 40. Кераміка райковецької культури з культурного шару (2010 р.)

5 РОЗДІЛ

ДОБА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКА ДОБА

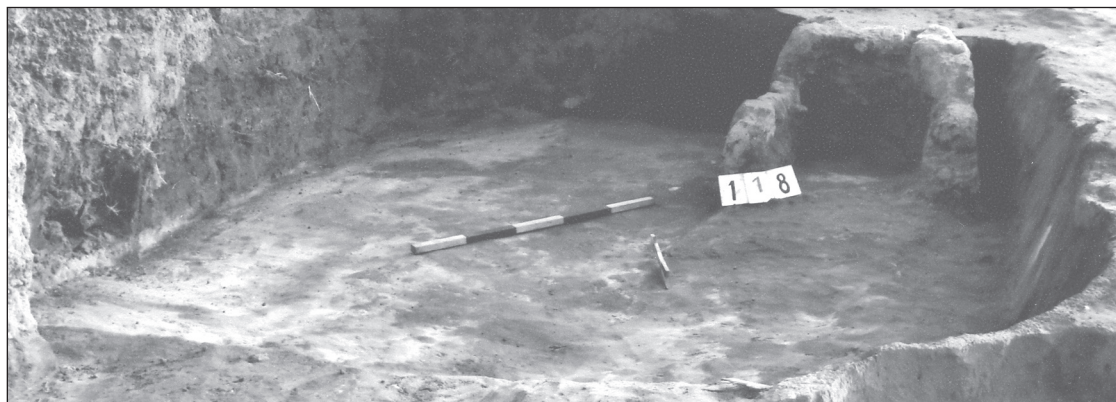
ОПИС ОБ'ЄКТІВ

Житло 118 (рис. 23; фото 18) з північної сторони примикає до житла 117. Північна стіна житла зафіксована у розкопі I 1993 р.

Це була прямокутна у плані напівземлянка розмірами $3,4 \times 4,1$ м, орієнтована кутами за сторонами світу. Стінки дещо звужені до долівки, по центру долівка рівна, дуже міцно утрамбована. Висота стін $0,57$ м від

Фото 18. Житло 118

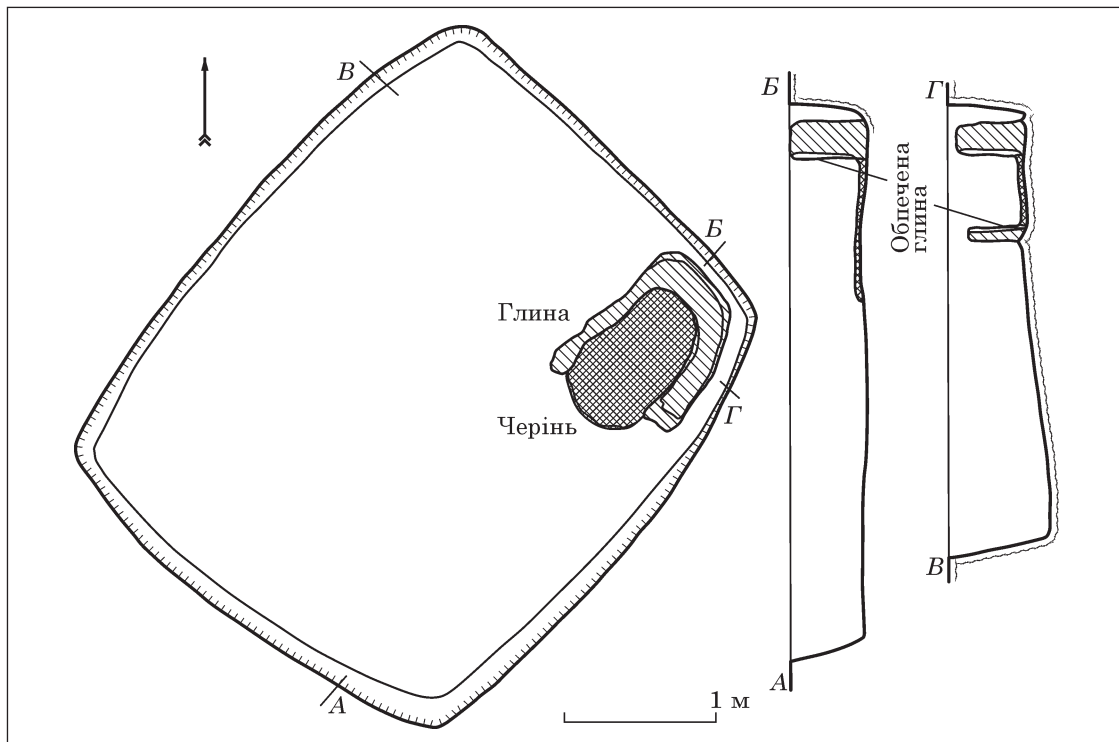

Рис. 23. Житло 118: план і перерізи

рівня долівки. У східному куті півземлянки розташована глинобитна піч. Вона має прямокутну у плані форму розмірами $1,2 \times 1$ м та висоту $0,57$ м від рівня долівки. Збереглася також частина верхнього покриття печі, яке було плоским. Товщина стін печі неоднакова. Східна стіна мала товщину $0,2$ м, а західна — $0,1$ м, задня — $0,25$ м.

Черінь печі прямокутний, розмірами $0,6 \times 1$ м. Його товщина — 3 – 5 см. Стіни печі були укріплені уламками бочків ліпних посудин зі значною домішкою органічних речовин, товчених черепків, кусків глини.

Заповнення житла складалося з темно-брунатного гумусу зі значною домішкою глиняної обмазки, попелу, уламків перегорілого дерева. У заповненні виявлено значну кількість уламків ліпного та гончарного посуду.

На глибині $0,4$ м від рівня виявлення житла знайдено частину гончарного горщика з наліпним валиком під вінцями, розчленованим вдавненнями (табл. 41, 1).

Разом із тим у стінках печі виявлено грубу ліпну кераміку близьку до кераміки райковецької культури, але з іншим характером домішок та випалу.

У цілому житло можна датувати посудом литовсько-польської доби (XIV—XV ст.). Проте потрібно з'ясувати, чи була тоді у побуті груба ліпна кераміка.

Житло 120 (рис. 24; фото 19) виявлено за 20 см на захід від житла 118. Цей житлово-виробничий комплекс польсько-литовської доби репрезентує пекарню.

Основу житлового виробничого комплексу складала півземлянка пря-

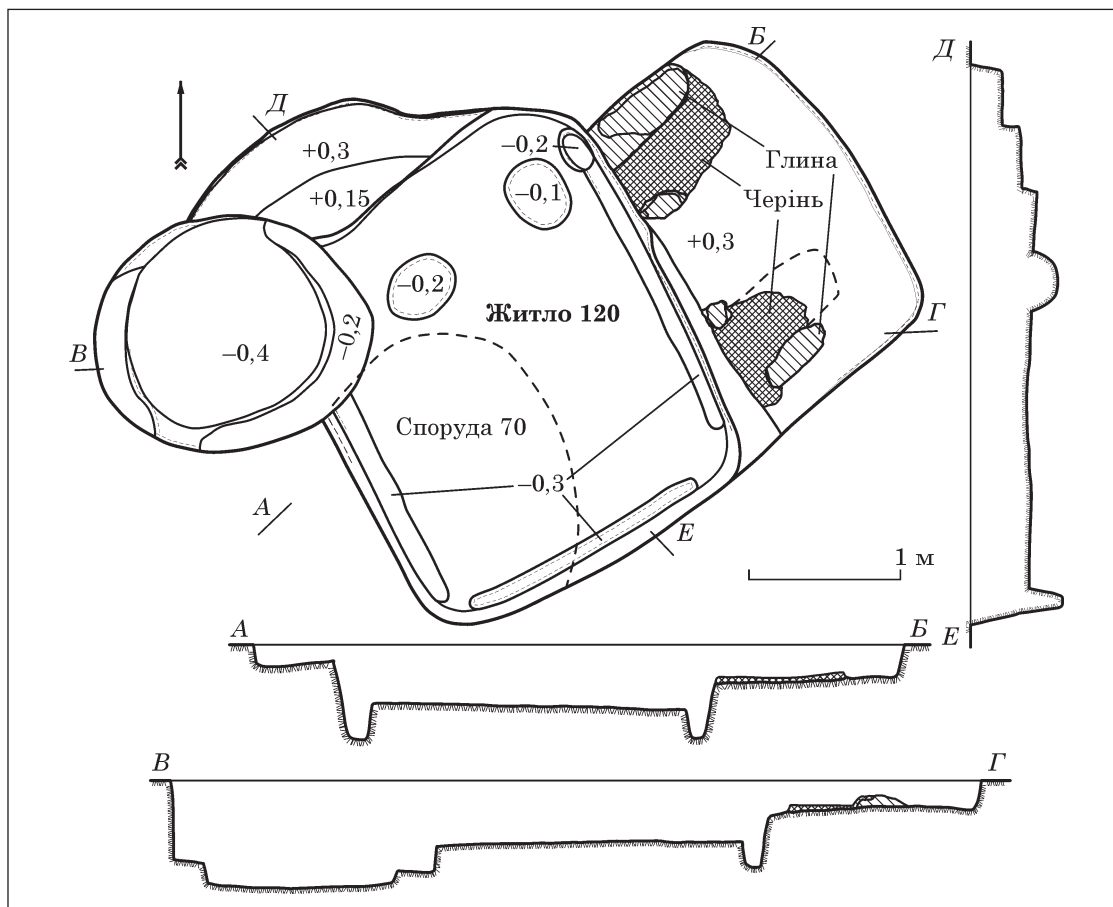

Рис. 24. Житло 120: план і перерізи

мокутної форми розмірами $3,2 \times 3,6$ м та глибиною 0,55 м від рівня виявлення (висота стін 0,55 м від рівня долівки). Споруда орієнтована стінами за сторонами світу. Стіни прямовисні, долівка рівна, дуже міцно втрамбована, з дрібним камінням.

Вздовж трьох стін житла (крім північної) виявлені ровики шириною 0,12—0,13 м та глибиною 0,3 м від рівня долівки, в яких, вірогідно, закладалися горизонтальні чи вертикальні конструкції обшивки котловану. Довжина ровиків 2—2,4 м. Вони рівні і сягали лише кутів житла, не заокруглюючись на кутах. Ровик під східною стіною закінчувався на одному кінці

овальною, очевидно, стовповою ямою розмірами $0,4 \times 0,2$ м та глибиною 0,2 м від рівня долівки.

У північній стіні вирізано сходи, що визначали вхід у приміщення. Сходи складаються з двох приступок. Розміри нижньої приступки $1,2 \times 0,6$ м. Вона піднімалася над рівнем долівки на 0,15 м.

Розміри другої, верхньої приступки $2,6 \times 0,5$ м. Вона піднімалася над рівнем нижньої приступки на 0,15 м (0,3 м над рівнем долівки). Очевидно, що ці сходи, вирізані у материковому шарі піску, повинні були укріплюватися деревом, інакше б розсипалися.

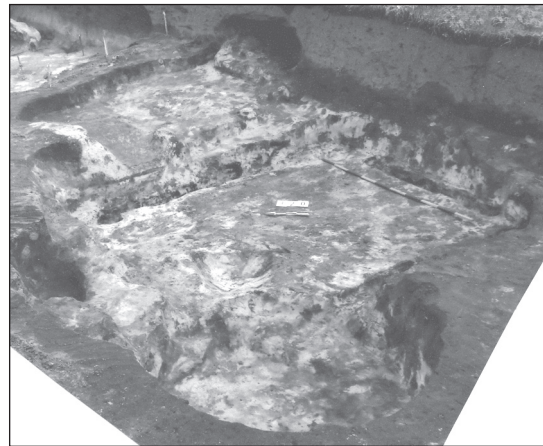
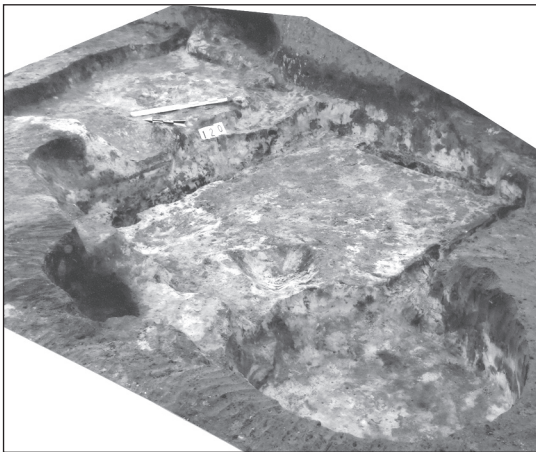
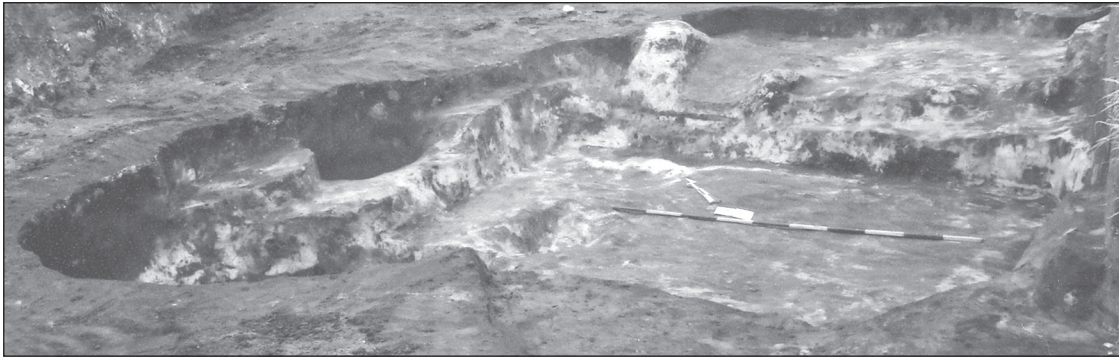

Фото 19. Житло 120

У північно-західному куті котловану споруди знаходилася підвальна яма. Вона вирізана у стіні споруди, як і сходи.

Яма має округлу у плані форму діаметром 2,2 м та глибиною 0,4 м від рівня долівки. Вздовж стін ями залишений материковий останець шириною 0,2—0,25 м та висотою 0,2 м від рівня долівки. Очевидно, що підвальна яма використовувалася для зберігання продуктів.

Перед входом у споруду, в 0,3 м на південь від нього знаходилося заглиблення у материку округлої форми діаметром 0,4 м та глибиною 0,2 м від рівня долівки. Очевидно, у заглиблення вкладалися якась дерев'яна чи глиняна емкість (кошик, коритце, відоро, горщик).

Ще одне таке саме заглиблення розташоване у північно-східному куті. Воно мало овальну форму розмірами 0,3 × 0,6 м і було заглиблене на 0,1 м від рівня долівки.

Основним функціональним атрибутом споруди була кухня розміщена на материковому останці.

Ширина останця 3 м, глибина у стіні 2,7 м. Останець піднімався на 0,3 м над рівнем долівки споруди. Ліворуч і праворуч стін останця знаходилися глинобитні печі. Перша, що розташована зліва, збереглася частково (ліва бокова стіна, фрагмент правої стіни та черинь). Судячи із залишків, ця піч мала квадратну форму розмірами 1 × 1 м. Товщина лівої збереженої стіни 0,7 м, висота — 0,3 м.

Піч, що розташована з правої сторони теж збереглася частково (два

невеликі фрагменти глиняних стін шириною 0,3 м та висотою 0,25 м від рівня череня та фрагмент череня біля челюстей розмірами 0,8 × 0,6 м). Судячи із залишків, ця піч теж мала прямокутну форму розмірами 0,9 × 1,1 м. Відстань між печами на останці складала 1 м. Таким чином, призначення споруди цілком визначено. Це була кухня, можливо і пекарня, в садибі.

Про походження власника можуть свідчити знахідки чудово збережених шпор¹, кілька вудил, фрагмент панцира виготовленого з рогової кістки², ніж із латунною деталлю. Таким чином ця особа була воїном вершником. Цей статус означав знатність та багатство. До комплексу садиби феодала (можливо пан Шанків, за назвою місцевості — Шанків Яр) належить також потужна зернова яма-споруда, виявлена на західному куті розкопу (споруда 67).

У заповненні споруди, яка мала дуже насичений попелом, вугликами та глиняною обмазкою різних розмірів з відбитками дерев'яних конструкцій гумус, виявлено значну кількість уламків гончарної кераміки польсько-литовської доби. Кістки тварин відсутні. Інші знахідки представлено рогом з отвором, накладкою ножа, кількома залізними ножами, кресалом³.

- 1 За польовою документацією, з котловану житла походить одна шпора (див. табл. 45, 2); інша шпора і вудила згідно польової документації — з культурного шару (Б. П.).
- 2 Рогова пластина панцира, вірогідно, відноситься до більш раннього часу (сарматський період?) (Б. П.).
- 3 Ножі й кресало, за польовою документацією, походять з культурного шару (Б. П.).

Споруда 67⁴ (рис. 25; фото 20) виявлена на глибині 0,9 м від рівня стародавньої поверхні. Споруда мала округлу у плані форму діаметром 2,3 м

- 4 З цієї споруди у фонди Рівненського краєзнавчого музею передані лише матеріали Київської Русі (Б. П.).

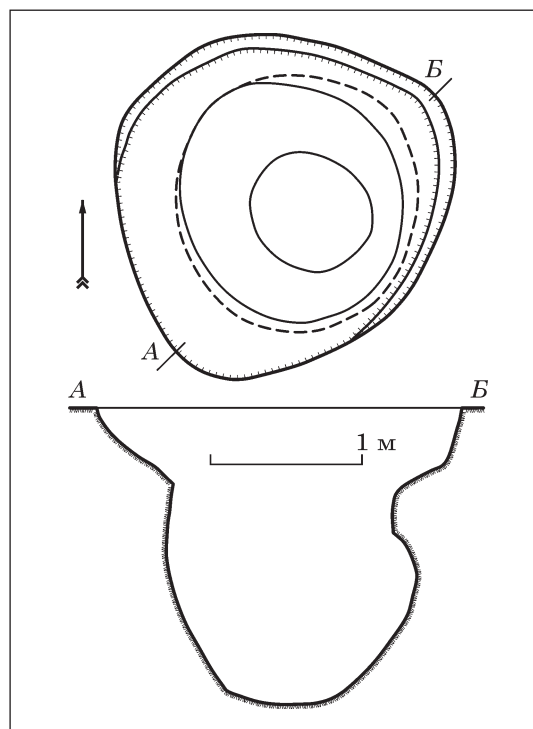

Рис. 25. Споруда 67: план і переріз

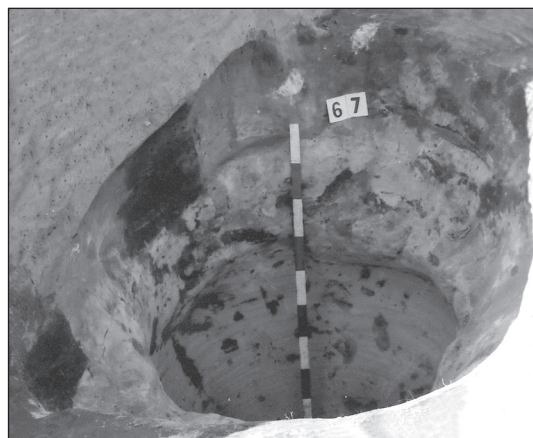

Фото 20. Споруда 67

та глибину 2 м від рівня виявлення. У профілі яма має грушоподібну форму із заокругленими стінами та вузьким лінзовидним дном. Верхня частина ями розширена і утворює материковий прилавок, шириною 0,5 м. Стіни ями мають сліди випалювання. У заповненні ями, яке мало багато органічних домішок, виявлено уламки гончарної кераміки литовської доби, серед яких горщики з внутрішніми уступами по вінцях, покривки, гончарні миски. У нижньому шарі заповнення виявлено половину гончарної посудини великих розмірів.

Споруда 71 (рис. 26; фото 21), очевидно литовської доби, яку за харак-

теристикою культурного шару можна датувати XIV ст.

Це була овальна у плані споруда, орієнтована довгими стінами приблизно за сторонами світу. Стіни споруди похилі до дна, дно рівне, витоптане. По периметру стін (західної, північної, східної), за виключенням південної, розташовані материкові останці. Їх ширина від 1,6 до 2 м. Висота останців — 0,9—0,4 м від рівня підлоги. У кресленні всі глибини подані із знаком «від рівня виявлення споруди».

Стіни материкових останців у верхній частині похилі. Заповнення споруди складалося з темно-брунатного гумусу зі значними вклученнями

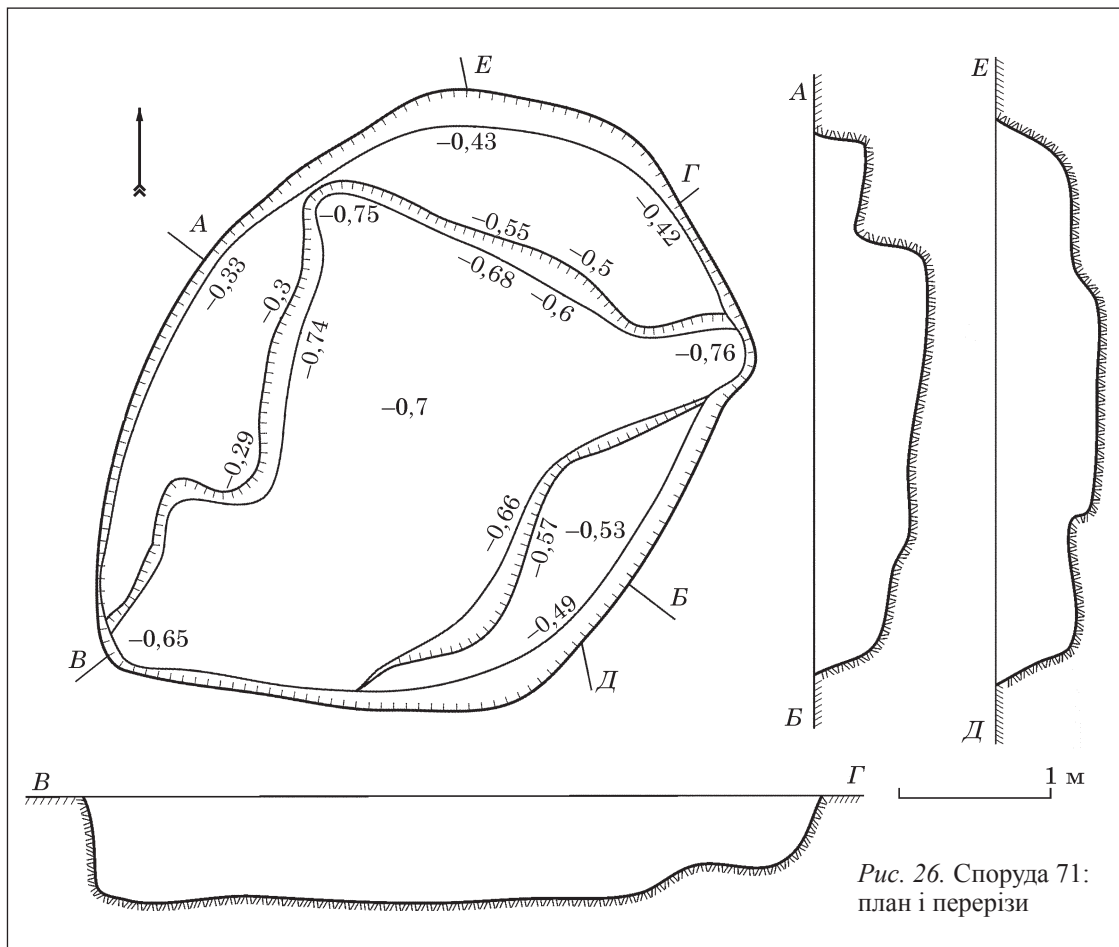

Рис. 26. Споруда 71: план і перерізи

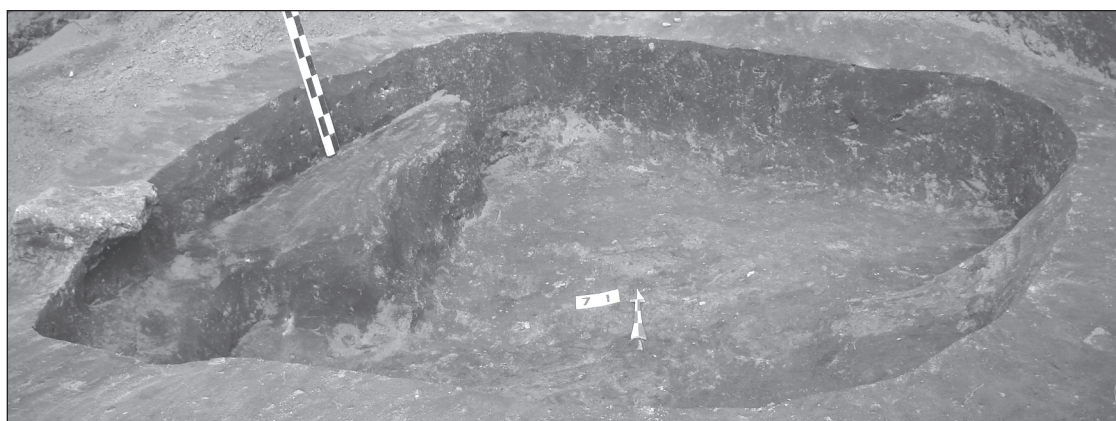

Фото 21. Споруда 71

вугликів, уламків згнилої деревини, плям попелу. У заповненні містилося багато уламків битого посуду.

ІНВЕНТАР

Цей період представлений найбільшою кількістю знахідок. Ймовірно, до меж розкопу потрапила частина хутора якогось місцевого феодала. Можливо, його прізвище (ім'я або прізвисько) було Шанків (швидше, Шанко, Шанек), оскільки до цього часу місцевість називають «Шанків Яр».

Кераміка

Керамічний матеріал представлений виключно якісними горщиками та глеками, виготовленими на гончарному колі (табл. 42; 43). Усі ці горщики середніх та великих розмірів. Очевидно вони мали лише господарське призначення — для приготування їжі та зберігання твердих припасів або води.

Горщики прикрашалися найчастіше переплетеними стрічковими смужками по краю вінець або під вінцями,

паралельними ритими лініями, хвилястими пучковими лініями. На деяких горщиках всі ці орнаментальні мотиви поєднуються (табл. 42, 2, 4, 7). Рідше зустрічається орнамент у вигляді сітки або заглиблених ямок — намистин (табл. 42, 7).

За формою горщики та глеки з ручкою дуже різноманітні, але завжди гостропрофільовані, стрункі, опуклобокi, з найбільшою опуклістю у верхній частині посудини. Особливо різноманітним є профілювання вінець — із відтягнутими зубчиком краєм вінець, двома або трьома зубчиками, округлі, потовщені.

Всі гончарні посудини, виявлені у 2012 р., мають конічну форму із заокругленим тулубом. Шийка вузька, вінця сильно розхилені, краї вінець потовщені, деякі із закраїною для покришки.

Посуд зі споруди 71, виготовлений на гончарному колі, має тонкі стіни (табл. 46). Вінця мають внутрішню закраїну для покришки. У комплексі немає жодного уламка посудин із пальцевими відщепами під вінцями, що характерно для посуду XV ст. Очевидно, споруда функціонувала у XIV ст. Виявлена у споруді миска (табл. 46, 9) має конічну форму з S-подібною горловиною та ручкою. Більшість же столового посуду, очевидно, була дерев'яною.

Кілька ліпних посудин — горщиків — мають грубі стінки, сильно випалені, чорно-сірого кольору. За формою горщики опуклобокi, конічного профілю, шийка коротка, вінця добре розхилені.

На кількох гончарних та ліпних посудинах трапився орнамент у вигляді горизонтальних хвилястих ліній, рядка пружків, опуклих чи заглиблених, або їх комбінацій.

Вироби із заліза

Асортимент залізних виробів пізньосередньовічного періоду є достатньо широким. Він представлений як побутовими речами (ножі, залізні кресала тощо), знаряддями промислів, так і предметами військового спорядження (шпори, псалії, кольчуга) та зброї.

Порівняно велику, колекцію складають ножі. Вони збереглися в уламках або повністю (табл. 47). Один із них (табл. 47, 9) був, очевидно, бритвою. На черенку збереглися рештки окуття у вигляді латунної бляшки. Деякі вироби були кинджалами (табл. 47). Більшість із них має уступи зі сторони леза.

У культурному шарі поселення у 2011 р. знайдено шість залізних ножиків (табл. 49). Практично всі вони пошкоджені: відламаний черенок чи кінець лез.

Ножі двох типів. В одних черенок від леза відділений уступом з однієї сторони, у других — уступами з двох сторін. Довжина лез від 10 до 15 см.

Не менш презентабельними виробами є залізні кресала (табл. 44, 3, 7). Вони представлені двома типами. Перший — у вигляді видовжено-овальної рамки з чотирма округлими виїмками із внутрішньої сторони рамки; розмірами 9,5 × 2 см, товщиною 0,5 см. Друге кресало калачеподібної форми має широку основу розміром 1 см і товщиною 0,5 см. Кінці розклепані у вузькі дужки, краї яких зігнуті у кільце (табл. 44, 7). Обидва кресала є типовими для слов'янських культур і побутували від середньовіччя до XVIII—XIX ст.

Оригінальними виробами є захват (ухват, вилощник) — рогач для виймання горщиків з печі (табл. 44, 2). Він зроблений з переплетеного шмат-

ка дроту діаметром 0,4 см. Краї відігнуті назовні. Довжина рогача 13,5 см, діаметр захвату 4,5 см.

Із залізних предметів зазначимо також частини замків або гачків-запорів (табл. 45, 9).

Цікавою знахідкою є лезо дуже довгого ножа з чітко сформованим витим черенком, який відділений від леза ледь округлим потовщенням (табл. 51, 1). Очевидно, це є так зване ратище, з яким ходили на полювання та на війну.

Серед інших господарських предметів привертають увагу внутрішня частина замка (табл. 51, 2) та залізне окуття вуздечки (табл. 51, 3).

Шпори представлені трьома екземплярами (табл. 41, 5; 43, 1; 44, 2). Дужки товсті, асиметричні, з відтягнутим шипом в основі. Кінець дужок розклепаний, з двома отворами. В одній із шпор (табл. 44, 1) зберігся край залізного ланцюга⁵, що з'єднував край дужок. Шипи високі і закінчувалися колесиками із зірочками (в одному випадку їх було 4, в іншому 5). У третій шпорі край шипа відламаний (табл. 45, 2). Довжина шпор 12—15 см, ширина дужок 6—7,5 см, товщина дужок і шипа 0,5—0,7 см. Шпори є характерними для XIV—XV ст.

Крім шпор, до упряжі коня належать гризла вудил, які збереглися у фрагментах (табл. 48, 3—5, 7). Виготовлені з округлих або квадратних в перерізі залізних прутів товщиною до 0,6 см. Краї прутів розклепані і згорнуті у кільця — захвати.

Кольчуга — частина спорядження воїна. За формою кольчуга залишалася сталою від кельтських часів. Вона залишалася протягом століть на ди-

вовиж сталою і змінювалася лише в окремих другорядних елементах (довжина рукавів, довжина сорочки). Зустрічаються дуже короткі кольчуги, що закривали лише груди і плечі. Але їх виготовляли вкрай рідко. При її гнучкості цілком можна було сплести або скласти довгу і забезпечити захист найбільш вразливих частин тіла, зокрема стегон.

У XIV—XV ст. поширеними були кольчуги у вигляді сорочки типу пончо, яку одягали просуванням голови в дірку посередині. Якщо це була кістяна кольчуга⁶, то її передня частина була накрита горизонтальним рядом кістяних пластин, закріплених на тканині. Вона покривала груди, плечі, живіт та стегна.

Дуже цікавою є знахідка у споруді 71 шаблі-шпаги (табл. 51, 1). Лезо вузьке, завширшки 2 см. Загострене з однієї сторони як меч чи шабля⁷. Черенок скручений у спіраль. Черенок від леза відділений кованим розширенням у вигляді кільця діаметром 17 см. Поки що ця шабля є єдиною знахідкою на Волині, датованою XIV ст.

Рибальський гачок вражає своїми розмірами. Його довжина 6 см, товщина стержня 0,5 см (табл. 51, 5). Довершеним рибальським знаряддям є гарпун (ость) виготовлений із великого залізного стержня (табл. 50, 5). Наконечник має одне вушко, а край ручки загнутий вбік під прямим кутом. Для зручності середина гарпуна S-подібно вигнута. Довжина гарпуна 26 см, товщина залізного стержня 0,5 см.

5 Вірогідно, це фрагмент пряжки (Б. II).

6 Ламелярний обладунок (Б. II).

7 Лезо загострене з обох сторін, вірогідно, кинджал (Б. II).

Вироби з кольорових металів

Цікавою є срібна ажурна намистина (табл. 51, 4). Вона округлої форми діаметром 1 см. Намистина сплетена із срібних дротинок⁸. До прикрас належить також срібний перстень виготовлений з тонкого дроту. Його діаметр 1,8 см. Перстень належав жінці (табл. 50, 4).

Із бронзових речей слід згадати гарпун зі стержня та булавку для волосся зі срібним гудзичком на кінці (табл. 44, 5).

Особливої уваги заслуговує срібна підвіска-бубонець у вигляді біконічного гудзика з кільцем для підвішування (табл. 45, 1)⁹.

Добре збереглася бронзова поясна пряжка виготовлена з бронзового стержня діаметром 0,3 см.

8 Такі намистини виготовляли у часи Київської Русі (Б. П.).

9 Сферичний дзвіночок (Б. П.).

Пряжка має прямокутну форму, увігнута посередині, де розміщена основа язичка. Розмір пряжки 4 × 2,5 см (табл. 50, 3).

Кістяні вироби

Кістяні предмети представлені кількома футлярами для голок, виготовленими з трубчастих кісток (табл. 45, 5—6), а також кістяними пластинами, проколками з отвором (табл. 45, 8). Виявлений у 2011 р. гольник виготовлений із суглобової кістки дрібної тварини. Його довжина 10 см, діаметр становить 1 см.

Особливої уваги заслуговує кістяна пластина з рогу крупної тварини. Вона має прямокутну форму розмірами 5 × 7 см, клиноподібна у розрізі. У найтоншому краї просвердлено два отвори діаметром 0,4 см. Пластина була складовою частиною кістяного панциря-кольчуги, так званої рогової луски.

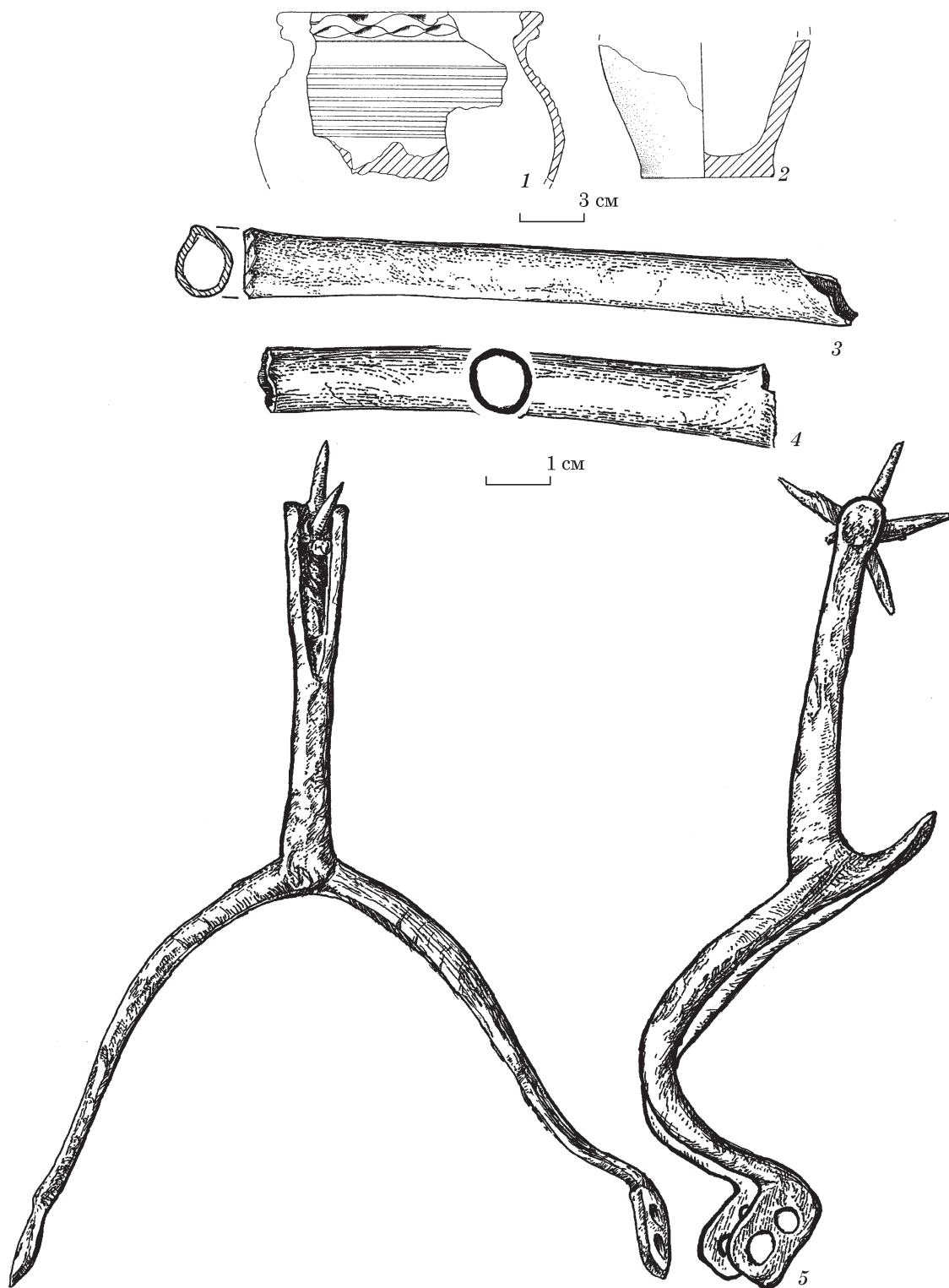

Табл. 41. Матеріали литовсько-польської доби: 1—4 — житло 118, 5 — культурний шар

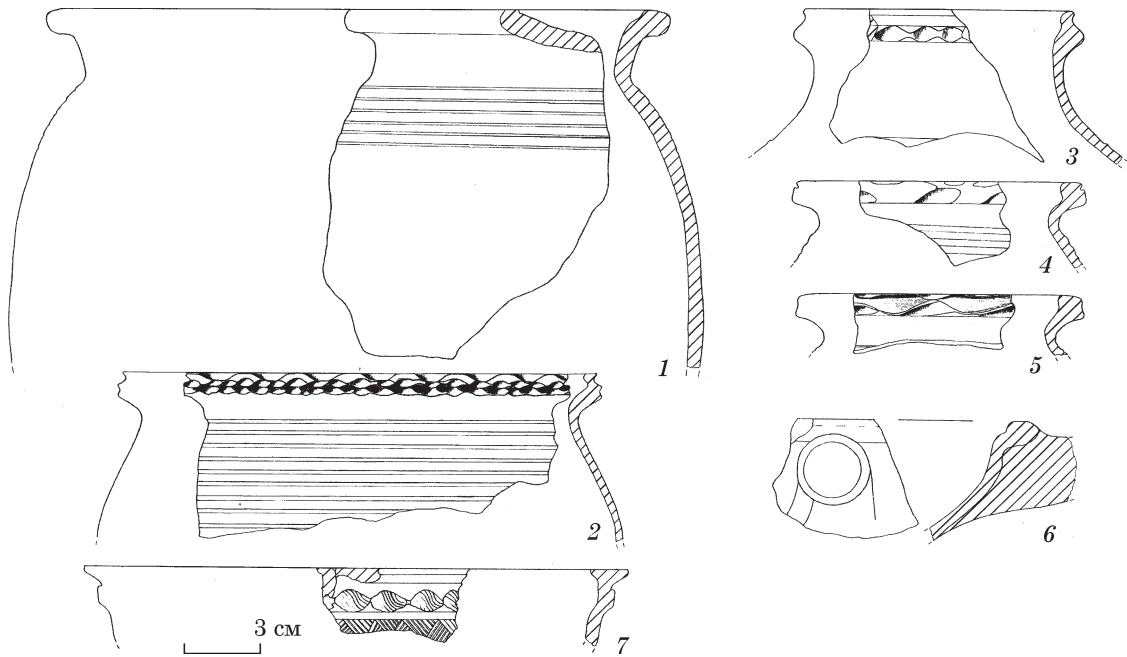

Табл. 42. Гончарна кераміка з житла 120 литовсько-польської доби

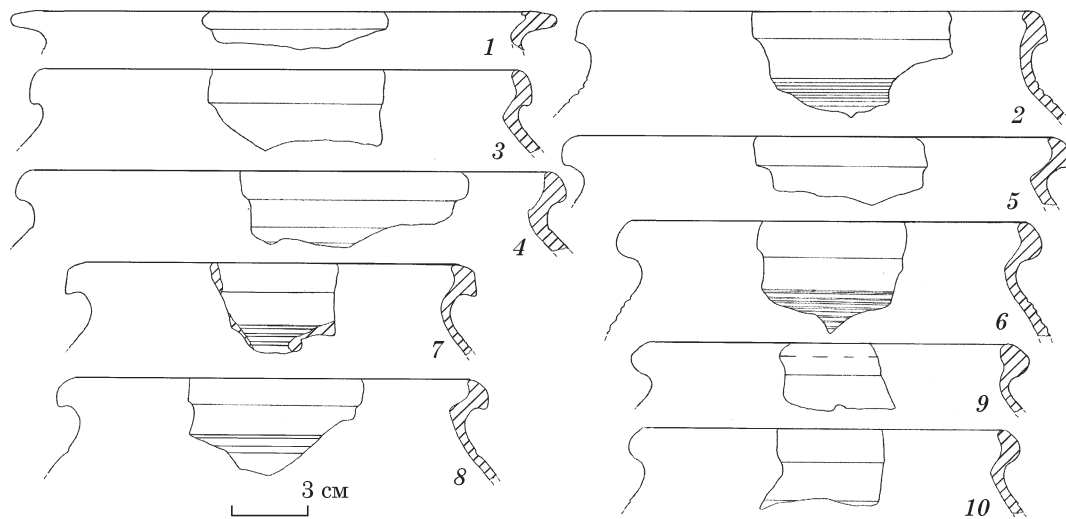

Табл. 43. Гончарна кераміка з житла 120 литовсько-польської доби

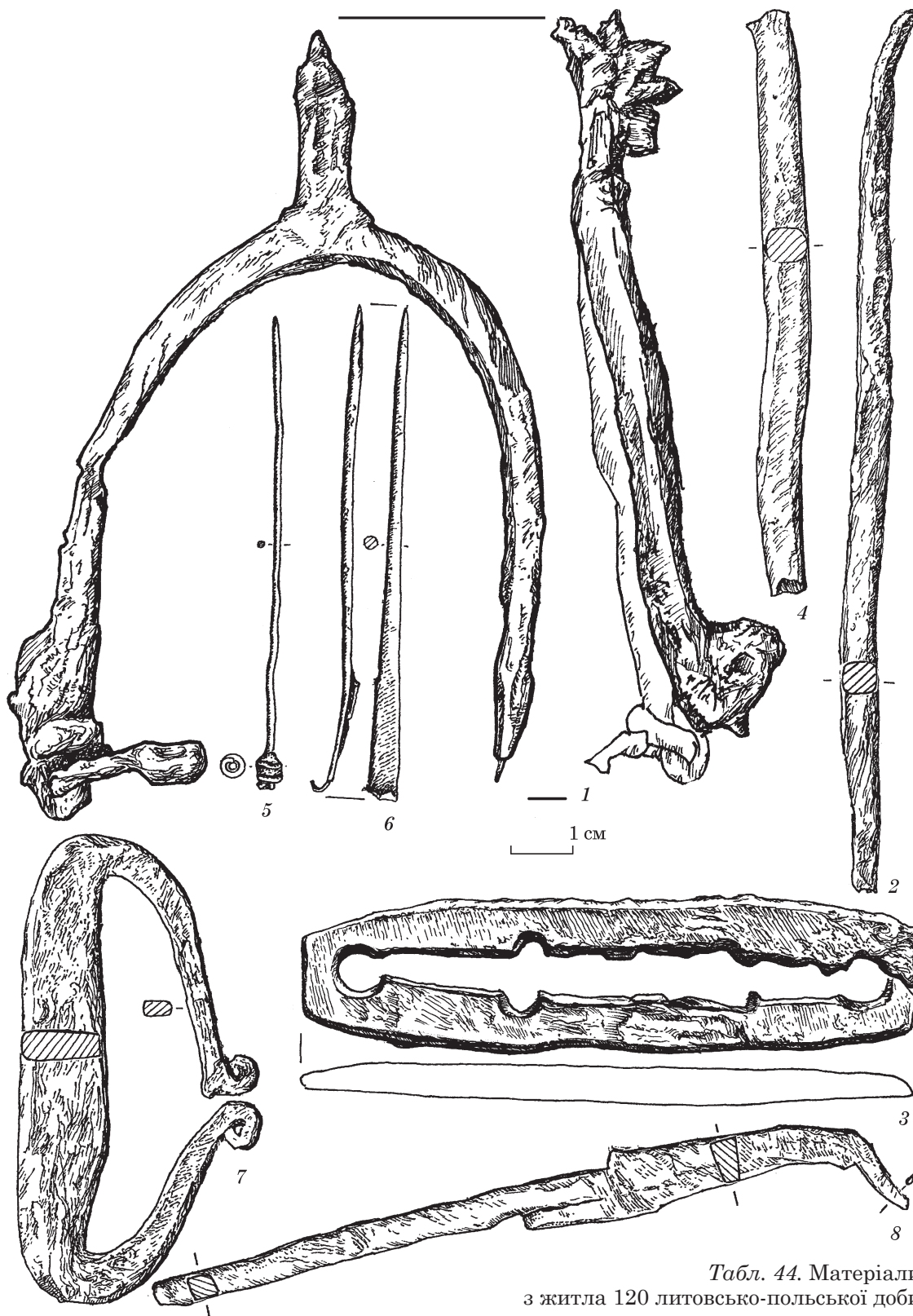

Табл. 44. Матеріали з житла 120 литовсько-польської доби

РОЗДІЛ 5. ДОБА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

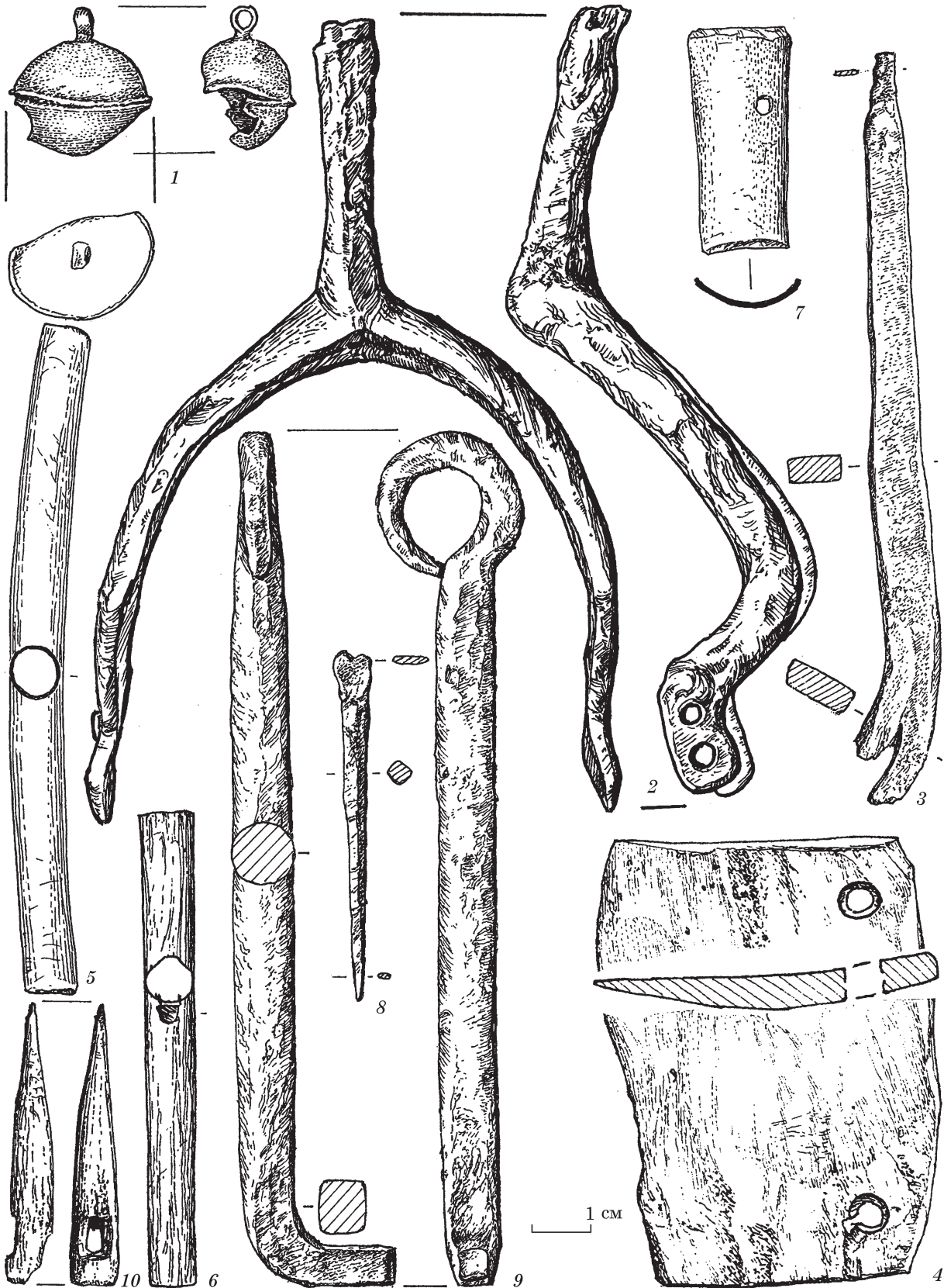

Табл. 45. Матеріали з житла 120
литовсько-польської доби

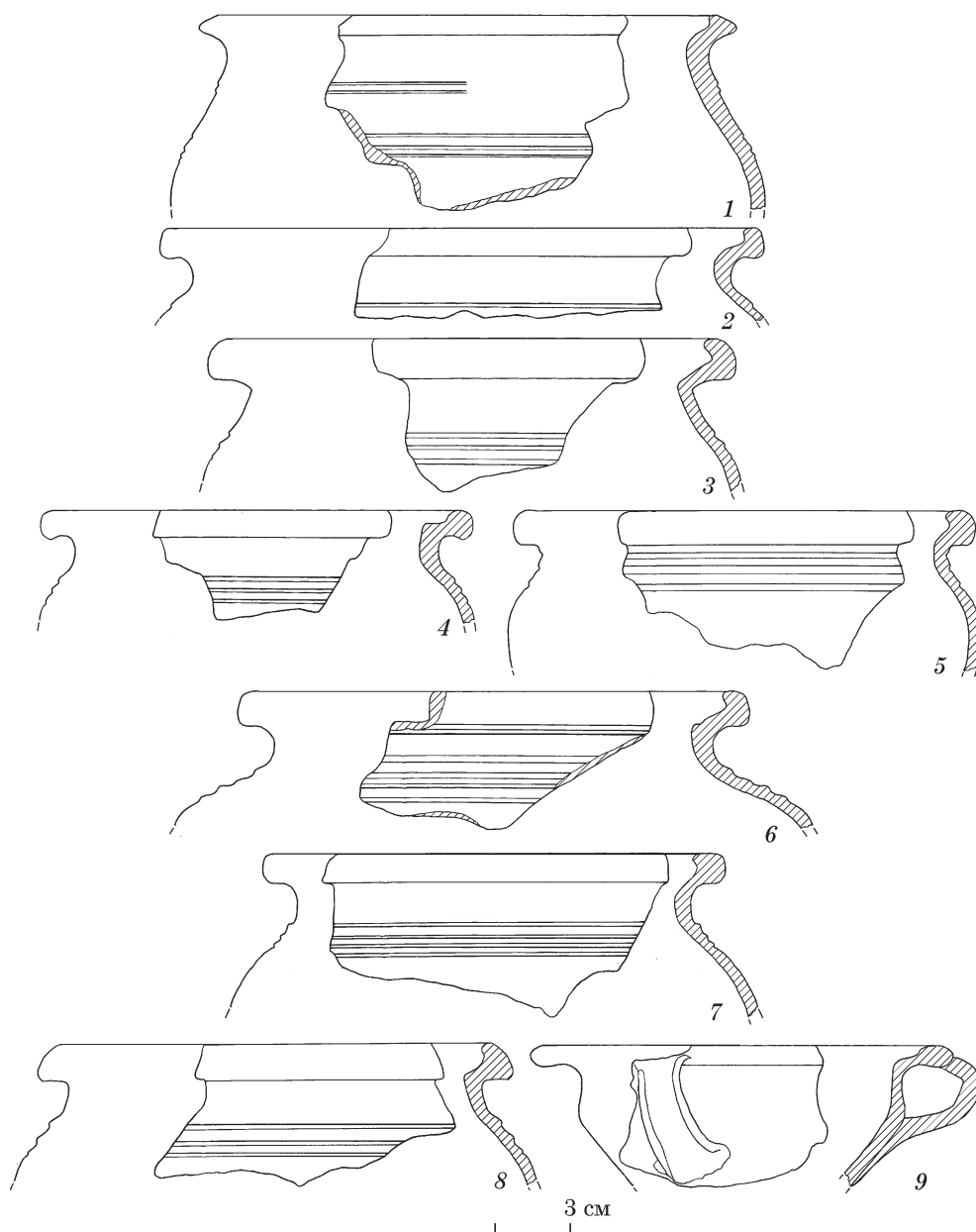

Табл. 46. Гончарна кераміка зі споруди 71 литовсько-польської доби

Табл. 47. Елементи ножів з культурного шару розкопу 1-24 (2010 р.)

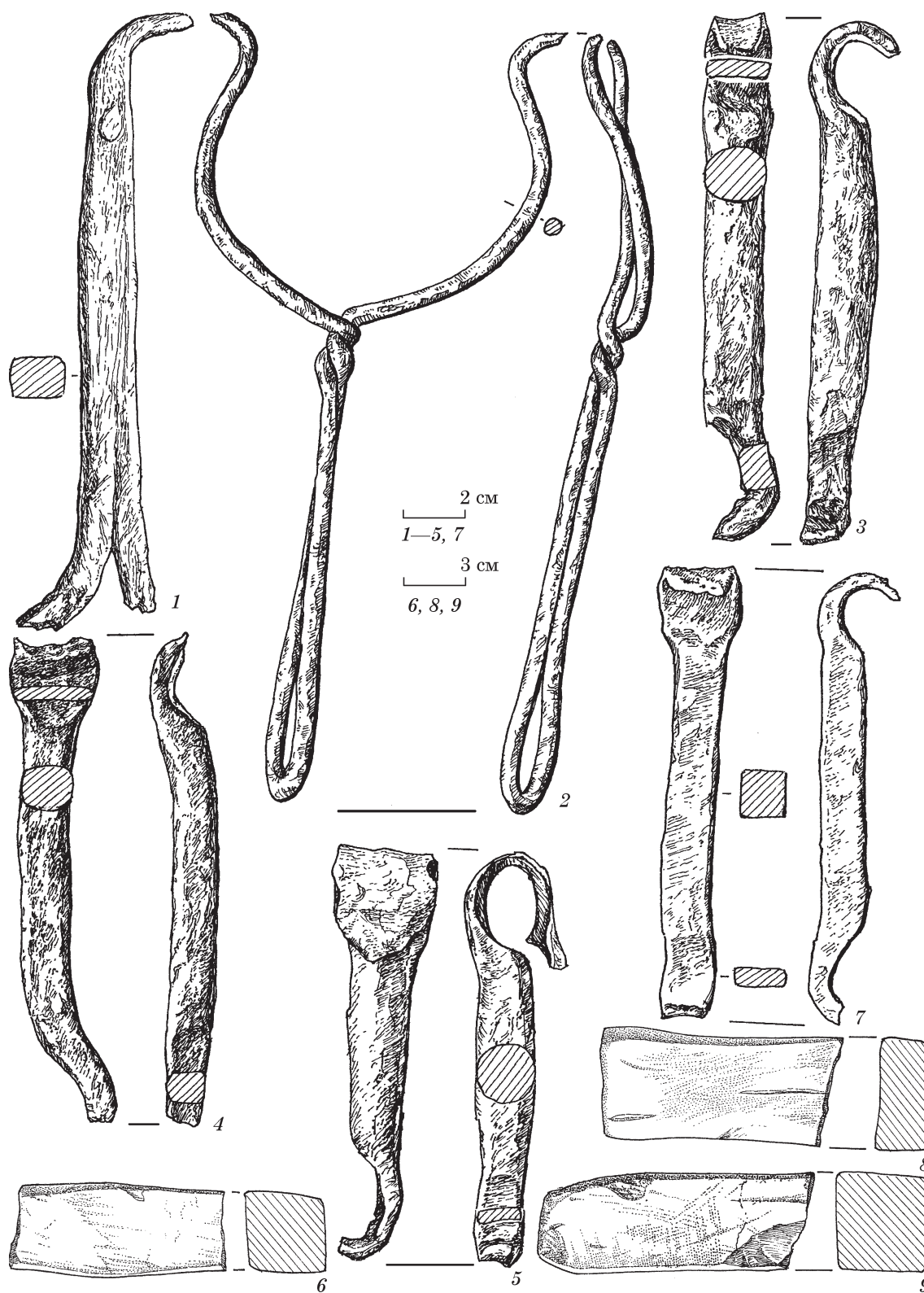

Табл. 48. Знахідки з культурного шару розкопу 1-24 (2010 р.)

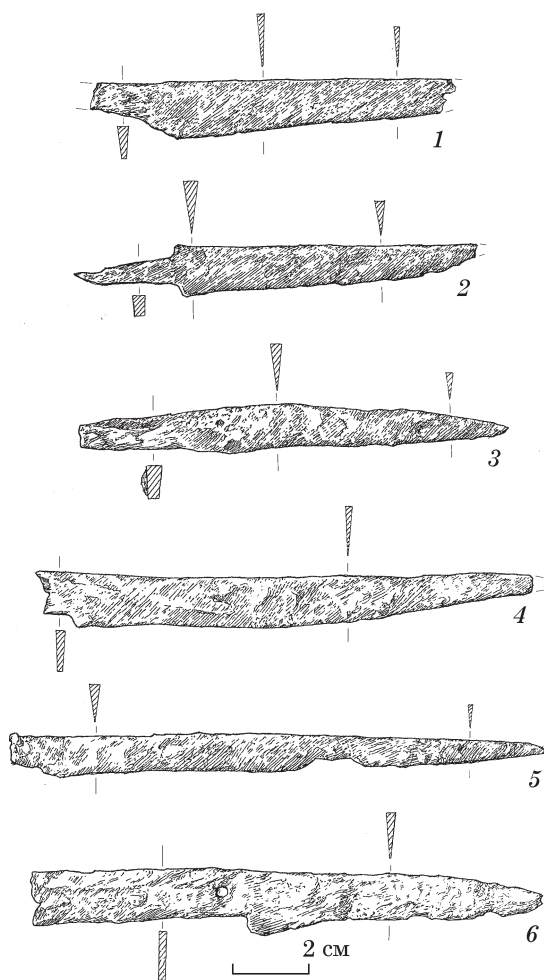

Табл. 49. Знахідки з культурного шару розкопу 1-24 (2011 р.)

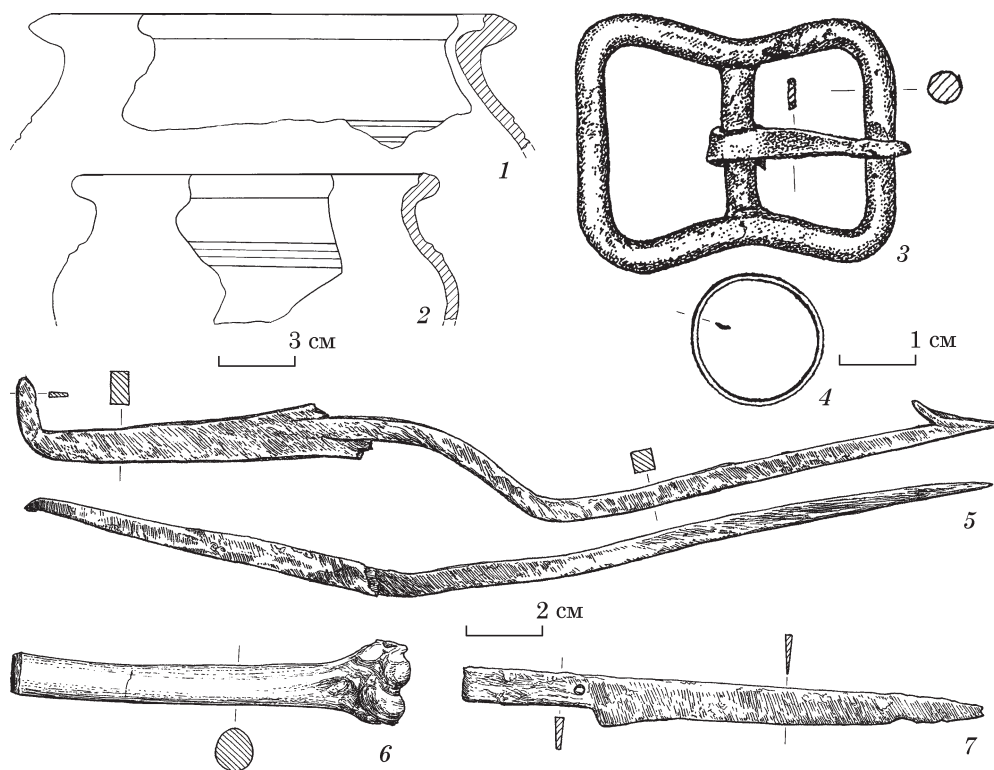

Табл. 50. Знахідки з культурного шару розкопу 1-24 (2011 р.)

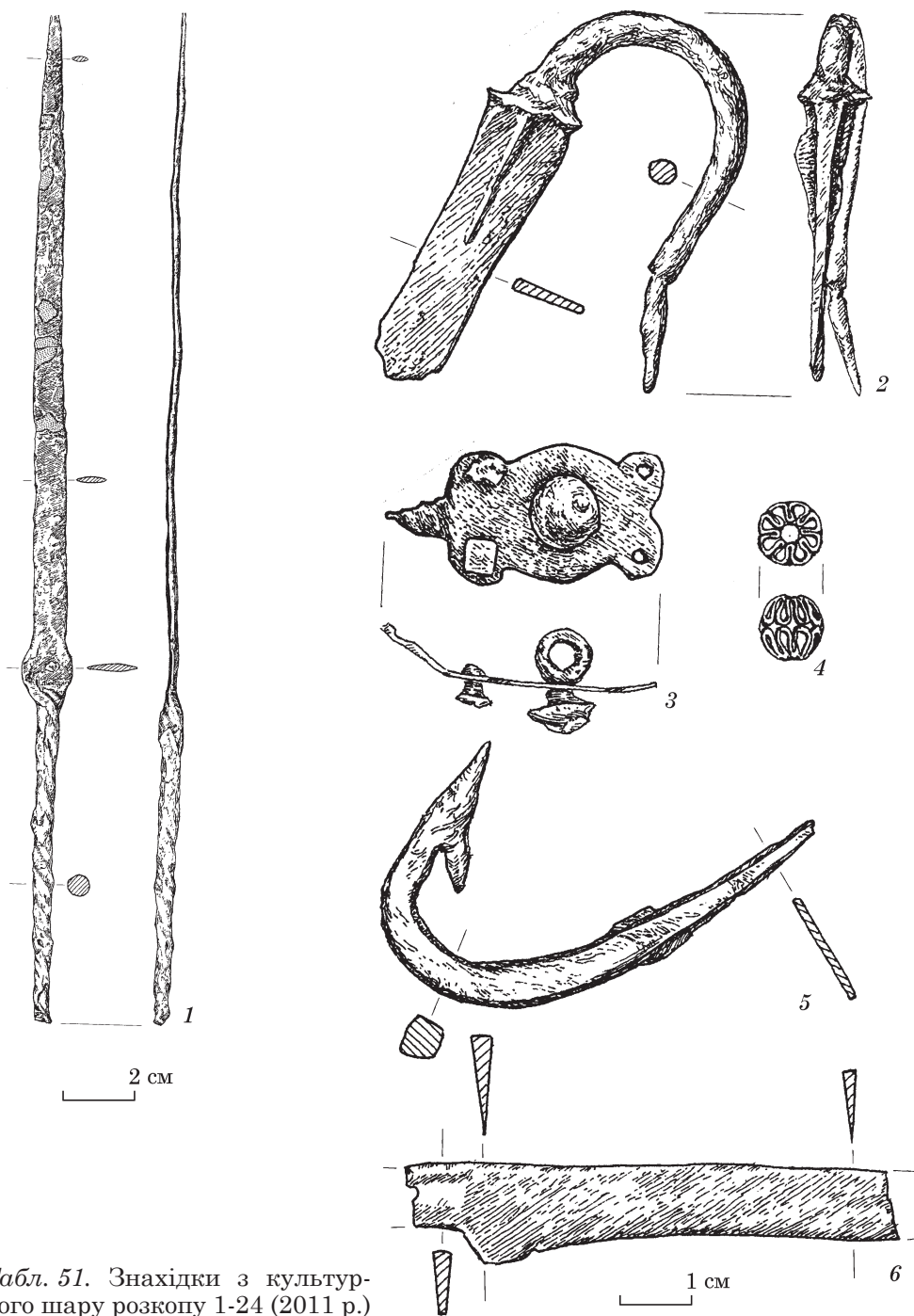

Табл. 51. Знахідки з культурного шару розкопу 1-24 (2011 р.)

ДОДАТКИ

ДОДАТОК

М.С. СЕРГЄЄВА
ТЕХНІКА ОБРОБКИ РОГУ
(за матеріалами житла-майстерні 121) ¹

Кісткові матеріали з косторізного комплексу, виявлені у житлі-майстерні (житло 121), репрезентовані переважно заготовками, напівфабрикатами й відходами виробництва (див. опис в кінці). Такий набір артефактів викликає особливий інтерес, оскільки він дозволяє охарактеризувати особливості місцевого косторізного ремесла.

Основними рисами, які можуть характеризувати косторізний комплекс з позицій вивчення виробництва, є склад кісткової сировини, особливості технології її обробки та основний асортимент продукції. У комплексі, що розглядається, сировиною для косторіза слугував виключно ріг оленя. Тваринні кістки зі слідами обробки серед матеріалів, наданих для аналізу, відсутні. Є також один фрагмент рогового стрижня порожнистого рогу (судячи з розміру та фактури, ймовірно, бик), його відношення до косторізної справи незрозуміле.

Відходи репрезентовані насамперед великою кількістю рогової стружки. До відходів виробництва якихось виробів, ймовірно, належать також дрібні фрагменти рогу, здебільшого прямокутного перетину. Таких фрагментів зі слідами різання та пиляння досліджено дев'ять екземплярів.

1 Див.: [Козак, Сергєєва, 2013].

Вивчення зазначених матеріалів дозволяє простежити окремі етапи обробки первинної сировини.

Після відбору потрібного виду сировини першою технологічною операцією була її підготовка для подальшої обробки. Першою операцією могли бути заходи, які сприяли розм'якшенню рогу. На відміну від тваринної кістки, щільний ріг в'язкий і пружкий, його легко різати навіть без додаткової обробки, що є його перевагою. Проте, ріг також часто зазнавав попереднього розм'якшення. На можливість застосування зазначеної операції вказують сліди зрізів у вигляді тріх хвилястих форм, які простежуються на окремих заготовках та відходах, включаючи стружку (табл. 52).

Узагальнюючи наявні дані з обробки щільного рогу, у тому числі етнографічні, Я. Каван розглянув три можливі способи розм'якшення рогу у давнину: 1) у воді; 2) у лужному розчині; 3) у щавлевій кислоті. Автор дійшов до висновку, що виварювання рогу у воді протягом 30 хвилин було достатнім для його зм'якшення [Kavan, 1980, s. 294]. Спосіб, яким досягали потрібного ефекту у давнину, точно не встановлюється. На сучасному етапі дослідники піддають сумніву можливість використання органічних кислот для обробки кісткових матеріалів, особливо рогу. Як вважає

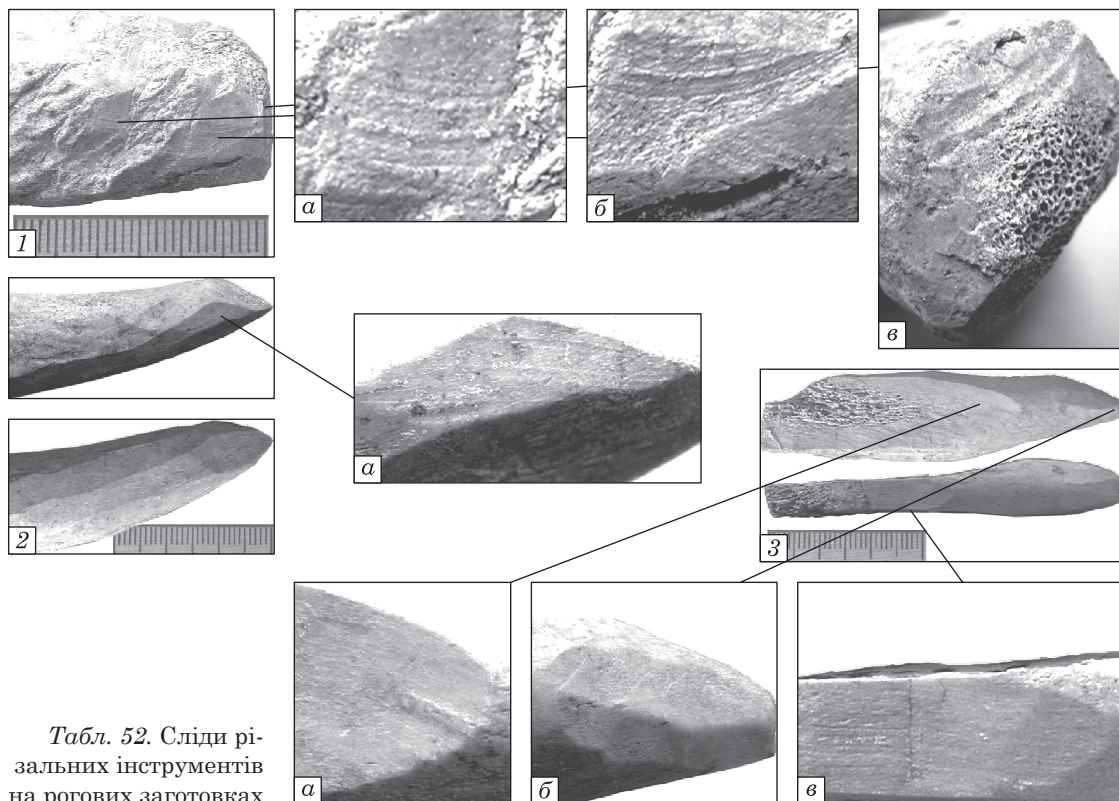

Табл. 52. Сліди різальних інструментів на рогових заготовках

О.В. Медведева, рог, на відміну від кістки, не потребує тривалого виварювання, тому його достатньо вимочити у воді або нагріти. Після цього він стає придатним для обробки [Мядзведзева, 2013, с. 28].

Замість лужної добавки могли використовувати також деревний попіл. За припущенням В.С. Радзівської, яка вивчала косторізне виробництво скіфів, з технологічною метою могли використовувати спеціальний попіл, отриманий з рослин, багатих на калієві та натрієві солі [Радзівська, 1982, с. 25—26].

За ступенем опрацювання наявні заготовки репрезентують різні стадії обробки підготовленої до роботи сировини.

Перший вид заготовок — гілки рогів відпиляні від решти рогу. Іноді відпиляні також їх кінцеві частини. Такі заготовки переважно не мають слідів додаткової обробки поверхні, тільки в окремих випадках простежені сліди стругання ножом. В одному випадку ніж використано замість пилки для відокремлення заготовки (табл. 52, 1).

Наступною технологічною операцією було відокремлення від підготовленого рогу частини потрібної для майбутнього виробу. Цей етап рогообробки репрезентований шматками рогу розколеного уздовж навпіл або на окремі сегменти. Поперечне членування рогу для отримання потрібної заготовки також здійснювалося пилкою, а поверхню обробляли різальним знаряддям, найбільш імовірно, ножом.

Пилку використовували, як і скрізь в середньовічному косторізному виробництві, лише для поперечного членування рогу. Сліди роботи пилкою простежуються у всіх випадках — на заготовках і напівфабрикатах пластин — на поперечних торцях, а також на деяких фрагментах стружки.

У всіх простежених випадках для роботи застосовували пилку з дрібними зубцями, яку можна вважати спеціалізованою, призначеною для саме конкретних косторізних робіт (табл. 53). Напрямок пиляння переважно з одного боку, тобто як єдиний безперервний процес (табл. 54, 5, 6, 8, 10—17).

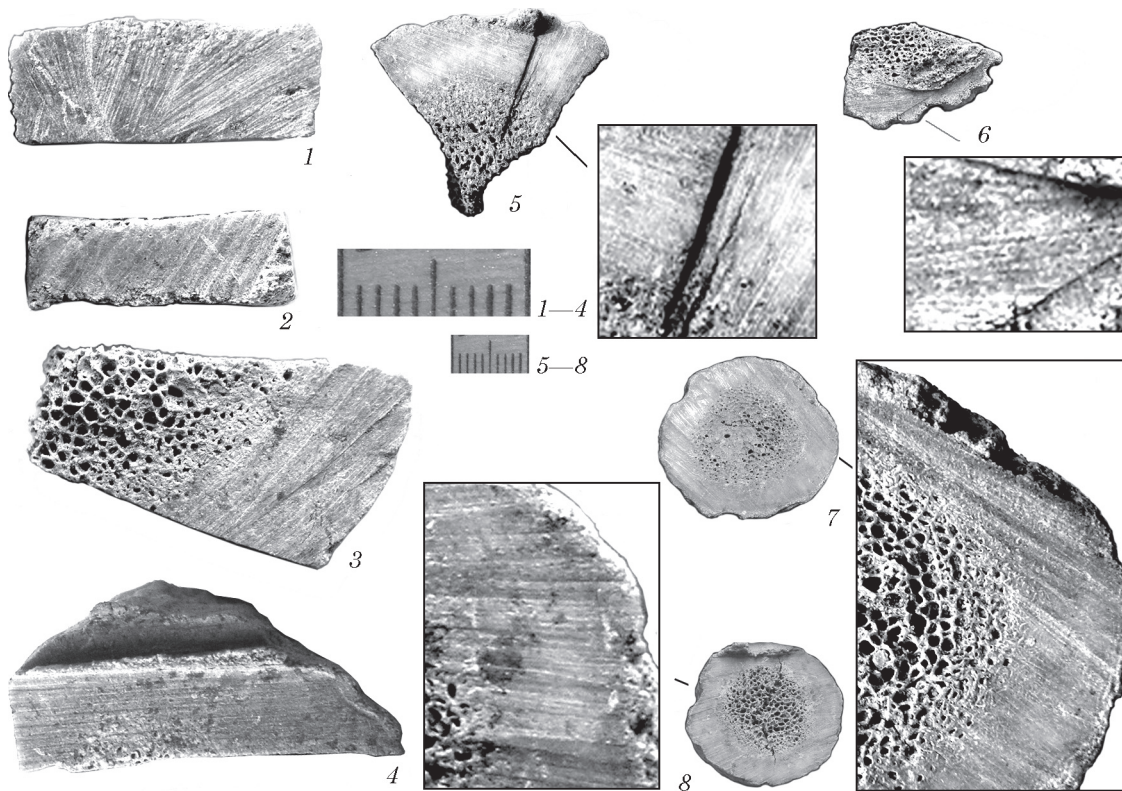

Табл. 53. Сліди пилки на торцях рогових артефактів

Спеціальна пилка і спосіб пиляння давали рівну гладеньку поверхню. Спосіб, коли ріг надпилювали з кількох боків, а потім відламували потрібну частину, простежено на меншій кількості екземплярів (табл. 54, 2—4, 5, 7, 9). При цьому сліди надпилювання та відламування простежуються тільки на деяких дрібних фрагментах рогу, пов'язаних з виготовленням якихось виробів невеличкого розміру. Тільки в одному випадку торець рогу обпиляний з кількох боків навскіс (табл. 54, 18), в інших випадках пилку утримували суворо перпендикулярно поверхні заготовки.

Продукція рогообробки репрезентована здебільшого напівфабрикатами пластин (для гребенів), виготовлених з компактного шару щільного рогу (табл. 55). Зазначений вид виробів на якомуś етапі був основним для косторіза. Судячи з розмірів вищеприписаних рогових заготовок, є всі підстави припускати, що вони призначалися саме для

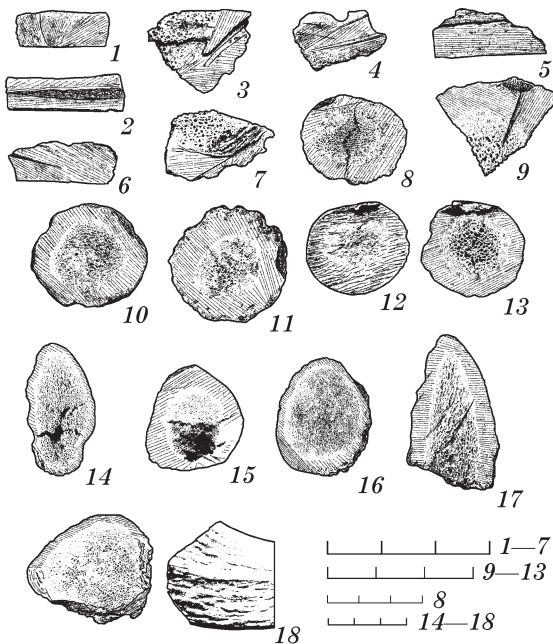

Табл. 54. Поперечні зрізи заготовок зі слідами розпилювання: 1—4, 7, 9 — з кількох боків; 5, 6, 8, 10—17 — в одному напрямку; 18 — торець рогу обпиляний з кількох боків навскіс

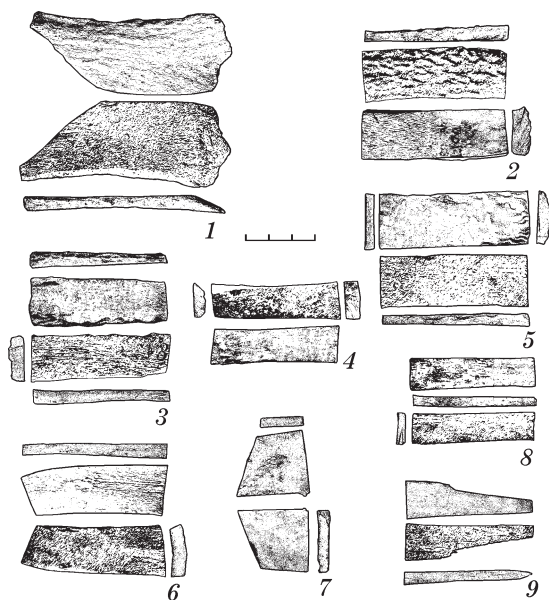

Табл. 55. Рогові пластини: 1—4 — напівфабрикати, решта — готові вироби

виготовлення подібних пластин. Пластини репрезентовані на різних етапах виготовлення, що дозволяє простежити деякі послідовні операції їх виробництва. Отже доцільно описати кожен із напівфабрикатів пластин окремо.

Перший етап репрезентований двома пластинками з рогу (табл. 55, 1, 2). Одна з них неправильної форми з майже необробленою площиною. Іншій надана форма близька до прямокутної, проте вона трохи перекошена. З одного її боку зберігається шерехата фактура поверхні рогу. Довжина пластинок відповідно 86 і 91 мм, товщина — 4,5 і 5 мм.

На наступному етапі виробу зазнавали обробки ножем, яким надавали потрібну форму. Цей етап репрезентований пластинкою, поверхня якої ще зберігає шерехату фактуру поверхні рогу, проте їй вже надано прямокутну форму (табл. 55, 3). Протилежна площина виробу зазнала обробки — вона рівна, губчаста речовина повністю зрізана. Розміри цього екземпляру 58 × 21 × 8 мм.

Далі різальним інструментом начорно обробляли поверхню виробу. Одна з пластинок, розмірами 57 × 20 × 5 мм, прямокутної форми, мала обидві площини оброблені,

рівні, але з одного боку на боковій грані залишилися сліди шерехатої фактури рогу (табл. 55, 4).

Наступною технологічною операцією було шліфування пластини. Пластини зі слідами шліфування широким площин репрезентовані кількома екземплярами (табл. 55, 5—9). Одна з пластин, розмірами 60 × 20 × 6 мм, має прямокутну форму з невеликим вигином відповідно формі вихідного матеріалу (гілка рогу). Три пластини мають правильну прямокутну форму. Їх розміри 64 × 23 × 4, 53,5 × 15 × 5 та 53 × 13 × 4,5 мм. Ще одна пластина пошкоджена, але ймовірно вона також мала прямокутну форму. Тільки одна з пластинок має трапецієподібну форму. Вона дещо менша за розмірами — 26 × 20—30 × 5 мм.

Описані матеріали дозволяють не лише простежити технологію косторізного виробництва у виявленому осередку, але й поставити питання про організацію ремесла. Обробка кістки та рогу могла існувати як у рамках допоміжного домашнього ремесла, так і бути основою діяльності майстрів-професіоналів. В останньому випадку косторізне ремесло є не допоміжним промислом, а однією зі складових загального ремісничого виробництва у рамках конкретного ремісничого осередку.

Ознаки спеціалізованої косторізної майстерні неодноразово розглядалися різними авторами [Кругликова, 1957, с. 175, 181; Бородавский, 1997, с. 42; Snotlivy, 1970, s. 499—518]. Серед іншого у кількох роботах їм приділено увагу автором [Сергєєва, 2011, с. 15—16; 2012, с. 119—120]. Підбиваючи підсумки, можна виділити комплекс ознак професійної косторізної майстерні. Найбільш надійними серед них варто вважати наявність сировини, напівфабрикатів, готової продукції та відходів виробництва, причому для визначення стаціонарного комплексу важливим є скупчення великої кількості таких матеріалів в одному місці. Важливою ознакою також є наявність серійної продукції, розрахованої на певний ринок збуту. Додатковою ознакою може бути виявлення у комплексі спеціалізованих знарядь праці косторіза, проте знаряддя

зберігаються не завжди. Треба зазначити, що у виробничому комплексі заготовки, напівфабрикати та відходи виробництва можуть суттєво переважати за кількістю готової продукції, оскільки готові вироби підлягали швидкій реалізації і не залишалися у межах косторізної майстерні.

Матеріали комплексу, який розглядався, репрезентують майже всі елементи, що їх слід вважати необхідними критеріями професійного косторізного виробництва: сировина, підготовлена до подальшого опрацювання; заготовки; напівфабрикати виробів на різних стадіях виготовлення. Важливою є наявність серійної продукції, яка свідчить про роботу, розраховану на певне коло споживачів. Відзначимо також ексклюзивний готовий виріб, виявлений у тому самому комплексі, який може свідчити про високу майстерність виробника. Наявні також відходи виробництва, особливо треба зазначити велику кількість рогової стружки, що вказує на значний об'єм робіт. Отже, є підстави інтерпретувати виявлений комплекс як стаціонарну косторізну майстерню.

Опис кісткового матеріалу зі слідами обробки

1. Гілка рогу оленя, відпиляна. Кінцева частина обрубана. Загальна довжина 205 мм.

2. Гілка рогу оленя, відпиляна. Сліди обробки поверхні відсутні. Загальна довжина 171 мм.

3. Гілка рогу оленя, відпиляна. Кінцева частина обстругана різальним інструментом. Загальна довжина 126 мм.

4. Фрагмент щільного рогу, відпиляний з двох боків. Сліди обробки поверхні відсутні. Загальна довжина 150 мм.

5. Гілка рогу оленя, відпиляна. Кінцева частина відпиляна. Сліди обробки поверхні відсутні. Загальна довжина 205 мм.

6. Гілка рогу оленя, відпиляна. Сліди обробки поверхні відсутні. Загальна довжина 190 мм.

7. Відросток рогу оленя, відпиляний. Сліди обробки поверхні відсутні. Загальна довжина 100 мм.

8. Кінцева частина гілки рогу оленя, відпиляна. Сліди обробки поверхні відсутні. Загальна довжина 97 мм.

9. Кінцева частина гілки рогу оленя, відпиляна. Сліди обробки поверхні відсутні. Загальна довжина 62,5 мм.

10. Кінцева частина гілки рогу оленя, відпиляна. Кінець відпиляний. Загальна довжина 77 мм.

11. Кінцева частина гілки рогу оленя, відпиляна. З двох протилежних боків поверхня підрізана так, що у перетині створюється прямокутник. Кінець обструганий. Загальна довжина 70 мм, у перетині у середній частині 17×8 мм.

12. Кінець гілки рогу оленя, надпиляний та відламаний. З двох протилежних боків поверхня підрізана так, що у перетині створюється прямокутник. $37 \times 13 \times 7$ мм.

13. Фрагмент рогу, відпиляний від решти. Розколений уздовж навпіл. На зовнішній поверхні нерегулярні сліди ріжучого інструменту. Розміри $68 \times 30 \times 15$ мм.

14. Фрагмент рогу, відпиляний від решти. Розколений уздовж навпіл. Розміри $42 \times 30—25 \times 15—17$ мм.

15. Фрагмент кінцевої частини гілки рогу, відпиляної від решти. Розколений уздовж, у перетині — сегмент. Сліди обробки поверхні відсутні, зовнішня поверхня має сліди природного лопіння. Розміри $60 \times 20 \times 10$ мм.

16. Фрагмент рогу, відпиляний від решти. Розколений уздовж, у перетині — сегмент. Сліди обробки поверхні відсутні. Довжина 80 мм, перетин з двох боків $18,5 \times 5$ мм і $38 \times 16,5$ мм.

17. Фрагмент рогу, розколений уздовж. На торцях сліди спилів. Необроблений. Розміри $57 \times 16—25 \times 15—22$ мм.

18. Фрагмент рогу, відпиляний від решти. Компактний шар з рештками губчастої речовини, у перетині — сегмент. Сліди обробки поверхні відсутні. Довжина 97 мм, перетин з двох боків 16×4 і 30×10 мм.

19. Фрагмент рогу, відпиляний від решти. Компактний шар з рештками губчастої речовини, у перетині — сегмент. Розміри $53 \times 18 \times 12$ мм.

20. Фрагмент рогу, відпиляний від решти. Компактний шар з рештками губчастої

речовини, у перетині — сегмент. Розміри $45 \times 18 \times 18$ мм.

21. Фрагмент рогу, відпиляний від решти. Компактний шар з рештками губчастої речовини, у перетині — сегмент. Розміри $53 \times 29 \times 20$ мм.

22. Фрагмент рогу, відпиляний від решти. Компактний шар з рештками губчастої речовини, у перетині — сегмент. Розміри $58 \times 19—22 \times 17—20$ мм.

23. Рогова стружка. Компактний шар із залишками губчастої речовини. Довжина 57 мм. Перетин 35×11 мм.

24. Фрагмент рогу, з одного боку на торці сліди пиляння. Розколений уздовж навпіл. Розміри $30 \times 22 \times 14$ мм.

25. Пластинка з рогу є заготовкою під виріб або належить до відходів виробництва. Форма неправильна. З одного боку залишилася шерехата фактура поверхні рогу. Довжина 86 мм, товщина 4,5 мм.

26. Пластинка з рогу, заготовка. Форма довгаста, підпрямокутна, але трохи перекошена. З одного боку залишилася шерехата фактура поверхні рогу. Розміри $91 \times 14—16 \times 5$ мм.

27. Пластинка з рогу, брак виробництва. Форма довгаста. Пошкоджена. Обидві площини оброблені, зі слідами шліфування, бокова грань, що збереглася — рівна, оброблена. На торці сліди пиляння. Довжина 54,5 мм, ширина від 6 до 16 мм, товщина 5 мм.

28. Пластинка з рогу, напівфабрикат. Форма прямокутна. З одного боку залишилася шерехата фактура поверхні рогу. Протилежна площина рівна, губчаста речовина зрізана. На поперечних торцях сліди пиляння. Розміри $58 \times 21 \times 8$ мм.

29. Пластинка з рогу, напівфабрикат. Форма прямокутна. Обидві площини оброб-

лені, рівні. З одного боку на боковій грані залишилися сліди шерехатої фактури рогу. На поперечних торцях сліди пиляння. Розміри $57 \times 20 \times 5$ мм.

30. Пластинка з рогу. Форма прямокутна, з невеликим вигином відповідно формі вихідного матеріалу (гілка рогу). Обидві площини рівні, добре оброблені, зі слідами шліфування. Бокові грані оброблені різальним інструментом, на торцях збереглися сліди пили. Розміри $60 \times 20 \times 6$ мм.

31. Пластинка з рогу. Форма прямокутна. Обидві площини рівні, добре оброблені, зі слідами шліфування. Бокові грані рівні, оброблені різальним інструментом, на торцях сліди пили. Розміри $64 \times 23 \times 4$ мм.

32. Пластинка з рогу. Форма прямокутна. Обидві площини рівні, добре оброблені, зі слідами шліфування. Розміри $53,5 \times 15 \times 5$ мм.

33. Пластинка з рогу. Форма прямокутна. Обидві площини рівні, добре оброблені, зі слідами шліфування. Бокові грані оброблені різальним інструментом, на торцях збереглися сліди пили. Розміри $53 \times 13 \times 4,5$ мм.

34. Пластинка з рогу. Форма трапецієподібна. Обидві площини рівні, добре оброблені, зі слідами шліфування. Бокові грані оброблені різальним інструментом, на торцях збереглися сліди пили. Розміри $26 \times 20—30 \times 5$ мм.

35. Дрібні фрагменти рогу, зі слідами різання або пиляння (9 фр.).

36. Предмет із рогу, напівфабрикат (?). Поверхня обстругана, кінець загострений. Довжина 55 мм.

37. Рогова стружка (370 екз.), відходи косторізного виробництва.

О.П. ЖУРАВЛЬОВ, Т.В. БІТКОВСЬКА ОСТЕОЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ МАТЕРІАЛІВ 2009—2015 рр.

За означені роки досліджень більшість матеріалів виявлено в об'єктах вельбарської культури. Також оброблено матеріали з об'єктів таких культур: кулястих амфор, межановицької, городоцько-здобицької, поморсько-кльошової, зубрицької, пшеворської й райковецької, та пам'яток лежницької групи. Втім вони представлені нерепрезентативною вибіркою. Нижче наводимо перелік знахідок кісток ссавців.

Культура кулястих амфор (6 кісток): по 1 дорослій особині бика свійського та лисиці.

Лежницька культура — 1 кістка від дорослої особини бика свійського.

Межановицька культура (40 кісток): по 2 дорослих особини бика свійського, кози / вівці та свині ¹.

Городоцько-здобицька культура (23 кістки) представлена по 1 дорослій особині бика свійського та кози / вівці, 1 молодую особиною бика свійського.

Поморсько-кльошова культура (29 кісток): бик свійський — 3 дорослі; вівця / коза — 1 напівдоросла; свиня — 1 молода, 1 напівдоросла; кінь — 2 дорослі; собака — 1 доросла; олень — 1 доросла.

Зубрицька культура (21 кістка): по 1 дорослій особині коня та свині, 2 дорослих особини бика свійського.

Пшеворська культура (усього 19 кісток): по 1 дорослій особині кози, свині, коня, собаки та 1 молода особина бика свійського.

Матеріали з об'єктів *райковецької культури* представлено фрагментами 46 кісток: бик свійський — 2 дорослих; вівця / коза — 1 доросла, 1 молода; свиня — 1 молода, 1 напівдоросла, 1 доросла; кінь — 1 доросла; собака — 1 доросла.

Найбільша кількість матеріалу походить з об'єктів *вельбарської культури*, а саме — 314 кісток. Хоча цю вибірку, також не можна вважати повністю репрезентативною, але на її основі можна зробити певні досить цікаві висновки. Зупинимось детальніше на цих знахідках ².

Зусього масиву кісток 297 належало представникам видів свійських тварин (94,6 %), 17 — диким тваринам (5,4 %) (табл. 1).

За можливості проведено проміри остеологічного матеріалу; біометричні дані наведено у табл. 2.

Склад стада свійських тварин

За показниками МКО, бик свійський (ВРХ; *Bos taurus*) на першому місці по кількості — понад половину (57,3 % від загаль-

1 Тут і далі: перелік наведено в мінімальній кількості особин (МКО))

2 Матеріал наведено за статтею: Горбаненко, Журавльов, Бітковська, друкується.

ної кількості), 14,9 % у стаді свійських тварин становила дрібна рогата худоба (кози / вівці; ДРХ; *Ovis / Capra*), 13,7 % — свині свійські (*Sus domestica*), 6,6 % — коні свійські (*Equus caballus*), 1,9 % — собака свійський (*Canis familiaris*).

Бик свійський. Як за МКО (38,89 % від кількості знахідок домашніх тварин) так і в остеологічних матеріалах (60,5 %) з об'єктів цього поселення вельбарської культури Хрінники цей вид посідає перше місце.

Найбільше було фрагментів нижніх щелеп (25 % від загальної кількості знахідок кісток бика свійського). Приблизно по 5 % склали фрагменти верхньої частини черепа, лопатки, хребці, плечові, променеві та п'ясткові кістки. Біля 10 % — плеснові кістки. Таке співвідношення нижніх щелеп і фрагментів верхньої частини черепа може означати, що фрагменти верхньої частини черепа могли використовували для господарської діяльності.

В остеологічних матеріалах відсутні цілі черепи чи їх великі фрагменти, що не дає змоги дати краніологічну характеристику цього виду. Але з об'єктів походять знахідки 5 рогових стрижнів — 2,7 % від загальної кількості кісток бика свійського; відповідно, за оцінкою В.І. Цалкіна [Цалкин, 1966, с. 11—12], порода була рогатою. Чотири з п'яти стрижнів належали самкам, що може свідчити про переважно молочну спрямованість скотарства.

За матеріалами пізніших часів рогаті породи свійського бика розводили ранньослов'янські й давньоруські племена на території Правобережної України. Вони відомі з поселень і городищ Монастирок [Белан, 1978, с. 99], Іван, Чучин, Комарівка, Старокиївська Гора [Тимченко, 1972, с. 68]. Натомість на Лівобережжі Дніпра були комолі популяції. Тому можна припустити, що традиція розводити на Правобережжі Дніпра рогаті породи бика свійського походить з раніших часів.

За віковим складом 42 % становили молоді тварини віком до 1 року, 10 % тварини напівдорослі та 48 % дорослі тварини. Така велика кількість забитих молодих тварин свідчить про недостатню кормову базу, а відповідно і пасовиськ. Скоріше за все, май-

же весь молодняк йшов у їжу, на зимівлю лишали лише кількох тварин, тому виявлено досить малу кількість напівдорослих особин; дорослих використовували для отримання молока і відтворення стада. Отже, давнє населення використовувало як молоко, так і м'ясо. Важливою сировиною також були, вірогідно, шкури і кістки.

Жива маса (розрахована за показниками МКО) бика свійського складає 58,98 % від усієї маси свійського стада, та 50 % від усього м'яса зафіксованого на пам'ятках вельбарської культури поселення Хрінники (табл. 3).

Вівця свійська (*Ovis aries*) і *коза свійська* (*Capra hircus*) (дрібна рогата худоба (ДРХ)). За відсотком в остеологічних матеріалах ці види займають друге місце (14,9 %), за показниками МКО — третє (23,6 %), після свині.

Найбільша кількість серед кісток нижніх щелеп (40 % від кількості кісток тварин цих видів). Як і в ситуації з биками, майже відсутні фрагменти верхньої частини черепа.

Було визначено 17 особин, з яких три вівці й три кози. Кози добре переносять стійлове утримання, вівці ж потребують значних відкритих пасовищ. Рівна кількість цих тварин говорить про те, що пасовища були, але недостатні щоб утримувати більше овець; вочевидь, це може свідчити про ландшафти лісостепової зони. Також привертає увагу мала кількість напівдорослих особин: дорослих — 70,6 %, молодих — 23,6 %, напівдорослих — 5,8 %.

За кількістю м'яса ДРХ складає 5,28 % від маси свійських тварин і 4,5 % від маси всіх встановлених особин ссавців (табл. 3).

Свиня свійська (*Sus domestica* Grey) посідає третє місце як за кількістю знайдених кісток, так за кількістю особин і за кількістю м'яса; дані несуттєво відрізняються у менший бік порівняно з показниками ДРХ. Тобто, кількість свиней та ДРХ була приблизно рівною.

Найбільшу кількість (як і у ВРХ та ДРХ) складають нижні щелепи (60 %). Так само й з фрагментами верхньої частини черепа — знайдено дуже малу кількість. Але на відміну від ВРХ та ДРХ, кількість дорослих, напівдорослих та молодих особин приблизно рівна (5 / 6 / 6 особин відповідно).

Кількість м'яса — 24,52 % від маси свійських тварин та 4,5 % від загальної маси.

Кінь свійський (Equus caballus). МКО цього виду — сім особин, з яких п'ять дорослих та дві молодих. Тобто, відсутні випадки фраксації напівдорослих тварин. На відміну від інших свійських тварин, розподіл знахідок кісток за частинами скелету приблизно рівний. Скоріше за все, коней вирощували переважно як верхову або тяглову силу. Наявність же кісток молодих особин та відсутність зрощених переламів мабуть вказує на те, що коней забивали на м'ясо у випадку їх хвороби або кульгавості. У матеріалах 2015 р. була зламана путова кістка коня: такий перелом (сегментальний) — один з найрозповсюдженіших, щотрапляється при різкому повороті на опірній кінцівці. При ньому коню потрібне відповідне лікування протягом 5—6 тижнів [Поваженко, Борисевич, 1987, с. 85—86]. Лікування подібних переламів не гарантує позитивного результату навіть за умови тривалих і складних процедур.

Матеріали, отримані у 2009—2014 рр., не дають можливості детальніше визначити прижиттєве використання коней. Однак у 2015 р. було виявлено дві цілих фаланги, за індексом ширини діафізу до повної довжини вони діагностують напівтонконогих коней (індекс 42 і 43 %) [Фауна ..., 1956, с. 68—69]. Це свідчить про те, що коней могли використовувати як верхових.

За кількістю м'яса коні становлять 11,22 % від свійських тварин і 9,6 % від всіх тварин.

Також слід згадати знахідки 4 особин *собаки свійської (Canis familiaris)* — усі дорослі. Скоріше за все, собак не використовували в їжу, в іншому випадку на кістках були б сліди від обробки туші та кістки молодих особин; їх могли використовувати на поселеннях для мисливства та охорони [Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008, с. 103].

Використання свійських тварин

Бика свійського та коней могли використовувати як тяглову силу, опосередкованим підтвердженням чого слугує розвинене землеробство. Крім того, ВРХ і ДРХ утримували для отримання молока. На це опосередковано

вказує й вікова градація, за якою у цих тварин переважали дорослі особини. Можна припустити й використання вовни ДРХ. За індексом тонконогості коней, можна припустити їх використання для верхової їзди. Але коней також використовували як тяглову силу. Із забитих тварин використовували не тільки м'ясо, але й шкуру і, можливо, жили; певні кістки могли використовувати для промислів.

Мисливство

Виявлено рештки трьох об'єктів полювання: оленя (7 особин), ведмедя (1) та кабана (2). Перераховані види, переважно (з різних причин), доволі складні для полювання, але становлять цінну здобич. Маса однієї особини **оленя звичайного** становить до 300 кг; він може мешкати в різних лісових та напіввідкритих місцевостях. На оленя звичайного можна було полювати впродовж усього року. Вполювавши оленя, мисливець отримував м'ясо, шкуру, кістки, жили, роги. Останні становили суттєву сировинну базу для косторізних майстерень. 9 з 12 кісток оленя, знайдені на об'єктах вельбарської культури поселення Хрінники, представлені саме роговими стрижнями; також виявлено один фрагмент мозкової частини черепа та два фрагменти нижніх щелеп. Тобто, всі залишки є фрагментами черепа. Можливо після вполювання оленів, тушу обробляли на місці, а черепи з роговими стрижнями (чи тільки останні) забирали з собою на поселення для косторізного промислу. Також слід додати, що 6 з 7 особин буди дорослими та одна молода; скоріше за все — полювали на дорослих, а єдина молода впольована особина була випадковістю.

Ведмідь бурий — надзвичайно сильна тварина; його зріст досягає 2 м; маса однієї особини становить 150—300 кг. Ведмеді мешкають в лісових (і гірських) районах; перевагу надають хвойним, менше змішаним лісам. Цінними для мисливця є м'ясо, шкура та жир. Бурий ведмідь є «господарем лісу», однією з найнебезпечніших тварин лісової смуги, тому навряд полювали на нього винятково заради шкури або м'яса. Певною мірою полювання на ведмедя, пов'язане

з ризиком, могло бути ознакою мужності, свого роду «чоловічою грою», ініціацією. Невипадково деякі давні племена шанували культ ведмедя. Зауважимо, що кістки ведмедя було виявлено поблизу капища [Козак, Прищепа, 2012, с. 119].

Маса кабана може досягати 300 кг. Він може мешкати в різних лісах, по ярах, байраках, очеретяних заростях тощо. Загнаний звір стає надзвичайно небезпечним для нападника. Цінність для мисливця полягає у значній кількості м'яса, шкурі, кістках, щетині, іклах. З останніх виготовляли, наприклад, амулети (один такий амулет було виявлено у жертovníку).

Існує безспідставна думка, що на поселення потрапляло набагато менше кісток диких тварин, що автоматично дещо зани-

жує роль мисливства у системі господарювання давніх людей. За існуючими даними загальна кількість впольованих тварин становить до 12,19 % від усіх звірів, а кількість отриманого від них м'яса складає 14,61% усієї м'ясної продукції (див. табл. 3).

Загальні висновки щодо мисливства такі. Об'єктом полювання були сильні / швидкі / витривалі тварини, що свідчить про мисливство як певний вид тренування та / або певні «чоловічі ігри» (ініціація?). Полювання на оленів може бути певним промислом, покликаним забезпечувати якісною сировиною косторізні майстерні. Результати аналізу мисливства також опосередковано підтверджують важливість тваринництва як галузі, що майже повністю покривала потреби давніх мешканців у м'ясній продукції.

Таблиця 1. Анатомічний склад кісток з об'єктів вельбарської культури

Назва кістки	Кінь	Свиня	Коза / вівця	Бик	Собака	Олень	Кабан	Ведмідь
Роговий стрижень	—	—	1	5	—	9	—	—
Мозкова частина черепу	—	—	—	2	1	1	—	—
Лицьова частина черепу	2	6	2	9	1	—	3	—
Зуби верхні	3	—	2	5	—	—	—	—
Нижня щелепа	3	26	19	45	3	2	—	—
Зуби нижні	—	4	3	3	—	—	—	—
Хребець	—	1	1	11	—	—	—	—
Ребро	—	—	1	4	—	—	—	—
Лопатка	—	—	—	11	—	—	—	—
Плечова	2	1	2	10	—	—	—	1
Інші суглобові	—	—	—	—	—	—	—	—
Променева	1	—	3	10	1	—	—	—
Ліктьова	—	—	—	2	—	—	—	—
П'яткова	2	—	1	10	—	—	—	—
Тазова	2	1	1	8	—	—	—	—
Стегнова	—	2	1	4	—	—	—	—
Великогомілкова	4	1	4	5	—	—	1	—
Таранна	—	—	—	7	—	—	—	—
П'яткова	—	—	1	4	—	—	—	—
Плеснова	1	1	5	19	—	—	—	—
I фаланга	1	—	—	4	—	—	—	—
II фаланга	—	—	—	2	—	—	—	—
III фаланга	—	—	—	—	—	—	—	—
Р а з о м	21	43	47	180	6	12	4	1

Таблиця 2. Мінливість кісток з об'єктів вельбарської культури

Виміри	Бик	Кінь	Вівця / коза	Собака
Артикулярна довжина щелепи	—	—	—	2 (140—141) 140,5±0,71
Ангулярна довжина нижньої щелепи	—	—	—	2 (136—138) 137±1,41
Висота перед Р1	—	—	—	3 (21—22) 21,5±0,5
Висота позаду М3	—	—	—	3 (28,5—30,5) 29,17±1,15
Висота по суглобовій поверхні	—	—	—	3 (25—29,5) 26,83±2,36
Висота по вінцевому відростку	—	—	—	3 (54—59) 55,67±2,89
Довжина альвеоли	—	—	—	2 (11,5—11,5) 11,5±0
Ширина альвеоли	—	—	—	2 (8,5—8,5) 8,5±0
АД Р1—М3	—	—	—	3 (73—80) 75,5±3,91
АД Р1—Р4	—	—	—	3 (39—41,5) 40,17±1,26
Довжина М1	—	—	—	3 (21,5—25) 23,17±1,76
Ширина М1	—	—	—	3 (9—10) 9,67±0,58
Довжина М3	11 (26,5—36) 31,18±2,9	—	—	—
Ширина М3	11 (13—21,5) 15,68±3,22	—	—	—
Альвеолярна довжина (далі АД) М1—М3	3 (78,5—81,5) 80±1,5	—	—	3 (35—40) 36,67±2,89
Альвеолярна довжина (далі АД) Р2—Р4 нижньої щелепи (далі — н. щелепи)	2 (47—49) 48±1,41	—	—	—
Малий діаметр (далі — МД) СВП лопатки	2 (41,5—48) 44,75±4,6	—	—	—
ШНК плечової	2 (66,5—75,5) 71±6,36	—	—	—
Ширина блока (далі — ШБЛ) плечової	3 (62—66,5) 64,17±2,25	—	—	—
Медіальна висота блоку (далі — МВБЛ) плечової	4 (35—42) 38,25±2,9	—	—	—
Найбільша висота посередині блоку (далі — НВПБЛ) плечової	4 (26,5—28,5) 27,38±1,03	—	—	—
Відн. МВБЛ/ШБЛ плечової	3 (58,59—63,16) 61,28±2,39	—	—	—
Відн. НВПБЛ/ШБЛ плечової	3 (41,41—45,16) 43,14±1,89	—	—	—
Повна довжина (далі — ПДЛ) променевої	—	—	2 (153,5—179) 166,25±18,03	—
Ширина верхнього кінця (далі — ШВК) променевої	4 (62,5—73) 67,75±5,78	—	2 (32,5—33) 32,75±0,35	—
Ширина нижнього кінця (далі — ШНК) променевої	3 (55,5—69) 63,5±7,09	—	2 (27—31,5) 29,25±3,18	—
Ширина верхньої суглобової поверхні (далі — ВСП) променевої	3 (58—67,5) 61,5±5,22	—	2 (28,5—31) 29,75±1,77	—

Виміри	Бик	Кінь	Вівця / коза	Собака
Медіальний поперечний (далі — МП) ВСП променевої	5 (31,5—37,5) 33,8±2,22	—	2 (16—18) 17±1,41	—
Латеральний поперечний (далі — ЛП) ВСП променевої	4 (18,5—26) 22,25±3,23	—	2 (13—13,5) 13,25±0,35	—
ШД променевої	4 (29—37,5) 33,88±4,09	—	2 (15,5—18,5) 17±2,12	—
Відн. МП ВСП / ширина ВСП променевої	3 (53,39—57,76) 55,57±2,19	—	2 (0,56—0,58) 0,57±0,01	—
Відн. ЛП ВСП/МП ВСП променевої	4 (55,22—77,61) 65,54±9,34	—	2 (0,75—0,81) 0,78±0,04	—
Відн. ШВК/ПДЛ	—	—	2 (0,18—0,21) 0,2±0,02	—
Відн. ШД/ПДЛ	—	—	2 (0,1—0,1) 0,1±0	—
Відн. ШНК/ПДЛ	—	—	2 (0,18—0,18) 0,18±0	—
ПДЛ п'ясткової	—	—	2 (121,5—130,5) 126±6,36	—
ШВК п'ясткової	2 (53,5—56,5) 55±2,12	—	—	—
Поперечник верхнього кінця (далі — ПВК) п'ясткової	2 (33,5—34,5) 34±0,71	—	—	—
ШД п'ясткової	3 (29—31,5) 30±1,32	—	2 (12,5—14,5) 13,5±1,41	—
Поперечник діафізу (далі — ПД) п'ясткової	3 (19,5—20,5) 20±0,5	—	2 (9—11,5) 10,25±1,77	—
ШНК п'ясткової	2 (56—60,5) 58,25±3,18	—	2 (23,5—27,5) 25,5±2,83	—
Поперечник нижнього кінця (далі — ПНК) п'ясткової	2 (30—32,5) 31,25±1,77	—	—	—
Відн. ШД/ПДЛ	—	—	2 (0,1—0,11) 0,11±0,01	—
Відн. ШНК/ПДЛ	—	—	2 (0,19—0,21) 0,2±0,01	—
Відн. ПНК/ШНК п'ясткової	2 (53,57—53,72) 53,65±0,11	—	—	—
Відн. ПД/ШД п'ясткової	2 (65,08—67,24) 66,16±1,53	—	2 (0,72—0,79) 0,76±0,05	—
Індекс медіальних валиків (далі — МВ) п'ясткової	2 (78,5—81,5) 80±2,12	—	—	—
Індекс латеральних валиків (далі — ЛВ) п'ясткової	2 (72—76,5) 74,25±3,18	—	—	—
Довжина куьшової западини (далі — КЗ) тазу	4 (54—68,5) 63,25±6,61	—	3 (28—28,5) 28,33±0,29	—
Ширина КЗ тазу	3 (51,5—57,5) 55±3,12	—	3 (24,5—29,5) 27,33±2,57	—
Ширина діафізу (далі — ШД) великогомілкової (далі — в-гомілкової)	3 (27,5—36) 31,17±4,37	—	—	—
ШНК в-гомілкової	4 (47,5—68,5) 55,75±9,4	3 (60—66) 63,17±3,01	—	—
ПНК в-гомілкової	4 (37,5—53,5) 43,25±7,32	3 (38—41) 39±1,73	—	—
Відн. ПНК/ШНК в-гомілкової	4 (75—81,05) 77,62±2,62	3 (0,6—0,63) 0,62±0,02	—	—

Виміри	Бик	Кінь	Вівця / коза	Собака
Зовнішня довжина таранної (ЗДЛ) таранної	4 (53—55) 53,63±0,95	—	2 (26,5—26,5) 26,5±0	—
Внутрішня довжина (далі — ВНДЖ) таранної	4 (38—50,5) 46,25±5,78	—	2 (26—26,5) 26,25±0,35	—
ШНК таранної	4 (32—36) 33,88±1,65	—	2 (17—18) 17,5±0,71	—
Ширина верхнього кінця (ШВК) таранної	4 (34,5—36,5) 35,5±0,91	—	2 (17,5—18,5) 18±0,71	—
Відн. ШНК/ЗДЛ таранної	4 (60,38—65,45) 63,15±2,09	—	2 (0,64—0,68) 0,66±0,03	—
Ширина на рівні (далі — ШНР) КВО п'яткової	2 (30—33) 31,5±2,12	—	—	—
ПНР КВО п'яткової	3 (33,5—36) 34,5±1,32	—	—	—
ШВК плюсневої	11 (37,5—53) 42,41±4,91	2 (38—49) 43,5±7,78	7 (20—22,5) 21,05±1,05	—
ПВК плюсневої	5 (29—40) 35,7±4,58	—	6 (20—21,5) 20,47±0,55	—
ШД плюсневої	15 (20—24,5) 21,97±1,39	2 (27—31,5) 29,25±3,18	7 (11—12) 11,69±0,38	—
ПД плюсневої	12 (18,5—24,5) 20,46±1,71	2 (21—21) 21±0	6 (8—11) 9,86±1,27	—
ШНК плюсневої	3 (44—47) 46±1,73	—	—	—
ПНК плюсневої	3 (24,5—28,5) 26,67±2,02	—	2 (15,5—20) 17,75±3,18	—
Відн. ПНК/ШНК плюсневої	3 (57—60,64) 58,96±33,34	—	—	—
Відн. ПВК/ШВК плюсневої	5 (59,18—97,47) 81,16±18,88	—	6 (0,91—1) 0,95±0,03	—
Відн. ПД/ШД плюсневої	13 (89—100) 85,97±26,21	2 (0,67—0,78) 0,73±0,08	6 (1,09—1,14) 1,11±0,02	—
Індекс медіальних валиків (далі — МВ) плюсневої	3 (72—75,5) 73,83±1,76	—	—	—
Індекс латеральних валиків (далі — ЛВ) плюсневої	3 (70—71) 70,5±0,5	—	—	—
ПДЛ I фаланги	3 (56—57) 56,33±0,58	—	—	—
Довжина по середній лінії (далі — ДСРЛ) I фаланги	3 (45,5—50) 47,17±2,47	—	—	—
ШВК I фаланги	3 (28,5—32) 29,83±1,89	—	—	—
ПВК I фаланги	3 (26—32,5) 30,17±3,62	—	—	—
ШД I фаланги	3 (23—27) 25±2	—	—	—
ПД I фаланги	3 (16—19,5) 17,33±1,89	—	—	—
ШНК I фаланги	3 (27—31,5) 28,67±2,47	—	—	—
Відн. ШВК/ПДЛ I фаланги	3 (50,89—56,14) 52,94±2,81	—	—	—
Відн. ШД/ПДЛ I фаланги	3 (41,07—47,37) 44,36±3,16	—	—	—
Відн. ШНК/ПДЛ I фаланги	3 (48,21—55,26) 50,86±3,84	—	—	—
Відн. ПВК/ШВК I фаланги	3 (81,25—114,04) 101,88±17,96	—	—	—
Відн. ПД/ШД I фаланги	3 (66—72,22) 69,26±3,12	—	—	—

Додаток 2. ЖУРАВЛЬОВ О.П., БІТКОВСЬКА Т.В. ОСТЕОЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ...

Таблиця 3. Співвідношення між свійськими і дикими тваринами з об'єктів вельбарської культури

Вид	Число особин		Жива маса	
	Домашні			
Бик	28 (12 / 3)	38,89 %	10944	58,98 %
Вівця	3	4,17 %	180	0,97 %
Коза	3	4,17 %	180	0,97 %
Вівця / коза	11 (4 / 6)	15,28 %	620	3,34 %
Свиня	20 (6 / 9)	27,78 %	4550	24,52 %
Кінь	7 (2 / -)	9,72 %	2080	11,22 %
Р а з о м	72	100 %	18554	100 %
	Дикі			
Кабан	2	20 %	500	15,74 %
Олень	7 (1 / -)	70 %	2400	75,59 %
Ведмідь	1	10 %	275	8,66 %
Р а з о м	10	100 %	3175	100 %
	Співвідношення між свійськими та дикими			
Домашні	72	87,80 %	18554	85,39 %
Дикі	10	12,20 %	3175	14,61 %
Р а з о м	82	100 %	21729	100 %

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

ЛІТЕРАТУРА

Бородовский А.П. Древнее косторезное дело юга Западной Сибири. — Новосибирск, 1997.

Від венеців до Русі. Зб. наук. праць на пошану докт. іст. наук, проф. Д.Н. Козака з нагоди його 70-ліття / Інститут археології НАН України. — Київ; Харків: Майдан, 2014.

Горбаненко С.А., Журавльов О.П., Пашикевич Г.О. Сільське господарство жителів Пастирського городища — К., 2008.

Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепи Украины // Тр. V Междунар. конгр. археологов-славистов. — М., 1988. — Т. 4. — С. 34—46.

Козак Д.Н. Етюди давньої історії України. — К., 2010.

Козак Д.Н. Розкопки багаточарового поселення біля села Хрінники // Археологічні дослідження в Україні 2010 р. — Київ; Полтава, 2011. — С. 188—190.

Козак Д.Н. Торгово-ремісничий та культовий центр готів на Волині // Actes Testentibus. — Львів, 2011. — С. 324—346.

Козак Д.Н. Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі. — К., 2012.

Козак Д.Н. Дослідження на Хрінницькому водоймищі // Археологічні дослідження в Україні 2011 р. — Луцьк, 2012. — С. 434—436.

Козак Д.Н. Ранньослов'янське поселення поблизу села Хрінники Рівненської області // Археологія. — 2012. — № 3. — С. 52—64.

Козак Д.Н. Дослідження на Хрінницькому водоймищі // Археологічні дослідження в Україні 2012 р. — Київ; Луцьк, 2013. — С. 294—295.

Козак Д.Н. Жертовне капище готів на Волині // Археологія будівництва Європи. — К., 2013. — С. 282—298.

Козак Д.Н. Культурно-етнічна ситуація на Волині і у Верхньому Подністров'ї в ранньоримський та латенський час // Слов'яни і Русь. Археологія та історія. — К., 2013. — С. 114—122.

Козак Д., Прищепя Б., Шкоронад В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). — К., 2004.

Козак Д.Н., Павлів Д.Ю. Поселення ранньозалізного часу біля с. Хрінники на Волині // Археологія Правобережної України. — К., 2010. — С. 71—96 (Археологія і давня історія України. — Вип. 2).

Козак Д.Н., Прищепя Б.А. Нові дослідження середньовічного поселення поблизу села Хрінники Рівненської області // Наукові студії. — Львів; Винники, 2011. — Вип. 3. — С. 194—245.

- Козак Д.Н., Прищепка Б.А.* Ранньослов'янське поселення поблизу села Хрінники Рівненської області // *Археологія*. — 2012. — № 3. — С. 52—64.
- Козак Д.Н., Прищепка Б.А., Ткач В.В.* Дослідження поселення Хрінники 11 // *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.* — Київ; Луцьк, 2013. — С. 296—297.
- Козак Д.Н., Прищепка Б.А.* Нові знахідки культури кулястих амфор біля с. Хрінники // *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.* — Київ; Луцьк, 2013. — С. 295—296.
- Козак Д.Н., Прищепка Б.А., Ткач В.В.* Дослідження слов'яно-руського поселення в уроч. Високий Берег на Хрінницькому водоймищі // *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.* — Київ; Луцьк, 2013. — С. 297—298.
- Козак Д.Н., Сергеева М.С.* Косторізні майстерні готів на Волині // *Археологія*. — 2013. — № 3. — С. 53—61.
- Крушликова Т.И.* Изделия из кости и рога, найденные при раскопках Пантикапея в 1945—1949 гг. // *Материалы и исследования по археологии СССР*. — 1957. — Вып. 56. — С. 175—181.
- Крушельницька Л.І.* Лежницька група пам'яток Волині // *Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дніпра і Прип'яті*. — К., 1993. — С. 143—158.
- Мядзведзева В.У.* Касцярэзная вытворчасць Полацкай зямлі IX—XIII стст. — Мінск, 2013. — 236 с.
- Пелецишин М.А.* Поселення мідного віку біля сіл Костянець і Листвин у Західній Волині. — Львів, 1997 — 122 с.
- Пелецишин М.* Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у межиріччі Горині та Стиру // *Волино-Подільські археологічні студії*. — Вип. I. — Львів, 1998. — С. 160—172.
- Петраускас О.В., Синица Е.В.* Фибулы «щиткового типа» черняховской культуры // *Germania-Sarmatia*. — 2010. — Вып. 2. — С. 113—132.
- Поваженко И.Е., Борисевич В.Б.* Болезни конечностей животных. — К., 1987.
- Рафалович И.А.* Славяне VI—IX вв. в Молдавии. — Кишинев, 1972. — 244 с.
- Радзівєвська В.Є.* Обробка кістки та рогу в Лісостеповій Скіфії // *Археологія*. — 1982. — Вип. 41. — С. 21—33.
- Сергеева М.С.* Косторізна справа у Стародавньому Києві. — К., 2011.
- Сергеева М.С.* Косторізна справа у Давньому Колодяжині // *Археологія*. — 2012. — № 3. — С. 118—125.
- Ткач В.* Поховання межановицької культури біля колишнього села Волиця Страклівська (м. Дубно) в контексті нових досліджень // «Брідщина — край на межі Галичини й Волині». — Броди, 2014. — Вип. 7: Матеріали 8 краєзнав. конф., присвяч. Міжнар. Дню музеїв (23 травня 2014 р.). — С. 37—42.
- Фауна Украины: в 40 т.* — К., 1956.
- Цалкин В.И.* Древнее животноводство племен восточной Европы и Средней Азии. — М., 1966 (МИА. — № 135).
- Cnotlivy E.* Niektóre problemy badań nad wczesnośredniowiecznym rogownictwem polskim // *Archeologia Polski*. — 1970. — Т. XV, zesz. 2. — S. 499—518.
- Godłowski K.* The chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe. — Kraków, 1970.
- Kaván J.* Technologie zpracování parohové a kostěné suroviny // *Archeologické rozhledy*. — Т. XXXII, č. 3. — 1980. — S. 280—305.
- Reabřeva S.* The contact of Great Moravia with Eastern Europe // *Catalogue of the exhibition «Great Moravia — 1150 years of Christianity in the heart of Europe»*. — Brno, 2015. — P. 162—169.
- Wolągiewicz R.* Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a morzem Czarnym. — Szczecin, 1993.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Козак Д.Н., Ткач В.В. Рятівні археологічні дослідження біля с. Хрінники (ур. Шанків Яр та Високий берег) Рівненської обл. у 2010 р. / Науковий архів Інституту археології НАН України. — 2010/87.

Козак Д.Н., Ткач В.В. Науковий звіт про дослідження багатошарових пам'яток на берегах Хрінницького водоймища (ур. Високий берег, Цегельня, Шанків Яр) у 2011 р. / Науковий архів Інституту археології НАН України. — 2011/67.

Козак Д.Н., Ткач В.В., Прищепя Б.А. Науковий звіт про дослідження багатошарових поселень біля с. Хрінники Демидівського

району Рівненської області у 2012 р. (урочище Шанків Яр, урочище Високий берег) / Науковий архів Інституту археології НАН України. — 2012/[б. н.].

Козак Д.Н., Прищепя Б.А., Войтюк О.В. Науковий звіт Волинської археологічної експедиції з дослідження багатошарових пам'яток на берегах Хрінницького водоймища у 2013 р. / Науковий архів Інституту археології НАН України. — 2013/[б. н.].

Козак Д.Н. Звіт про проведені археологічні роботи у зоні Хрінницького водоймища у 2014 році (урочище Шанків Яр) / Науковий архів Інституту археології НАН України. — 2014/[б. н.].

ЗМІСТ

Передмова	3
Вступ	5
РОЗДІЛ 1. ДОБА ЕНЕОЛІТУ—БРОНЗИ	
1. ДОБА ЕНЕОЛІТУ	9
2. ДОБА БРОНЗИ	10
Таблиці матеріалів	11
РОЗДІЛ 2. РАННЬОЗАЛІЗНИЙ ЧАС	
1. ЛУЖИЦЬКА КУЛЬТУРА	13
2. ПОМОРСЬКА КУЛЬТУРА	17
3. ЯСТОРФСЬКА КУЛЬТУРА	17
Таблиці матеріалів	20
РОЗДІЛ 3. РАННЬОРИМСЬКИЙ ЧАС	
ВЕЛЬБАРСЬКА КУЛЬТУРА	25
Таблиці матеріалів	42
РОЗДІЛ 4. СЛОВ'ЯНО—РУСЬКА ДОБА	
1. ПРАЗЬКА КУЛЬТУРА	61
2. РАЙКОВЕЦЬКА КУЛЬТУРА	64
Таблиці матеріалів	69
РОЗДІЛ 5. ДОБА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	
ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКА ДОБА	77
Таблиці матеріалів	87
Додатки	
ДОДАТОК 1. <i>СЕРГЄЄВА М.С.</i> Техніка обробки рогу (за матеріалами житла-майстерні 121)	99
ДОДАТОК 2. <i>ЖУРАВЛЬОВ О.П., БІТКОВСЬКА Т.В.</i> Osteологічні визначення матеріалів 2009—2015 рр.	105
Література та джерела	113

Наукове видання
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

КОЗАК Денис Никодимович

***ХРІННИКИ (ШАНКІВ ЯР) —
ПАМ'ЯТКА ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ ВОЛИНИ.
Дослідження 2010—2014 рр.***

Науковий, літературний редактор: *Н.С. Абашина*
Верстка: *С.А. Горбаненко*
Оформлення обкладинки: *А.В. Панікарський*

Підписано до друку 14.11.2016. Формат 84 × 108/16. Папір офс. № 1.
Гарнітура Century Schoolbook. Друк офс. Ум.-друк. арк. 12,4.
Обл.-вид. арк. 9,0.
Наклад 300 прим. Зам. №

Тираж віддруковано ТОВ «Майдан»,
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1002
від 31.07.2002 р.